

UYL
H 89
(1)

TNO-rapport
95.024

Grijs én Groen

Mogelijkheden en belemmeringen van ouderen
voor milieuvriendelijk gedrag

TNO Preventie en Gezondheid
Divisie Collectieve Preventie

Wassenaarseweg 56
Postbus 2215
2301 CE Leiden

Telefoon 071 18 18 18
Fax 071 17 63 82

auteurs:
A. Huizing
K. Zaal

datum:
april 1995

TNO Preventie en Gezondheid
Gorterbibliotheek

01MEI1995

Postbus 2215, 2301 CE Leiden

Stamboeknummer

12638

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden
vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm
of op welke andere wijze dan ook, zonder
voorafgaande toestemming van TNO.

Indien dit rapport in opdracht werd
uitgebracht, wordt voor de rechten en
verplichtingen van opdrachtgever en
opdrachtnemer verwezen naar de
Algemene Voorwaarden voor onderzoeks-
opdrachten aan TNO, dan wel de
betreffende terzake tussen partijen
gesloten overeenkomst.

Het ter inzage geven van het TNO-rapport
aan direct belanghebbenden is toegestaan.

© 1994 TNO

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Huizing, A.

**Grijs én groen : mogelijkheden en belemmeringen van ouderen
voor milieuvriendelijk gedrag / A. Huizing, K. Zaal. -**

**Leiden : TNO Preventie en Gezondheid, Divisie Collectieve
Preventie**

PG-publikatienummer 95.024. - Met lit. opg.

ISBN 90-6743-365-9

Trefw.: ouderen en milieu

**Deze uitgave is te bestellen door het overmaken van f 21,-- (incl. BTW) op postbankrekeningnr.
99.889 ten name van het TNO-PG te Leiden onder vermelding van bestelnummer 95.024.**

INHOUD	pagina
SAMENVATTING	i
1. INLEIDING	1
1.1 Consumenten en het milieubeleid	1
1.2 Doel, onderzoeksvragen en afbakening	2
2. OPZET EN WERKWIJZE	4
2.1 Achtergrond van de werkwijze	4
2.2 Uitgangspunten van de werkwijze	5
2.3 Beschrijving werkwijze en opzet van het rapport	5
3. PROFIELSCHETS VAN HUISHOUDENS VAN OUDEREN	7
3.1 Bevolkingssamenstelling en samenstelling van huishoudens van ouderen	7
3.2 Tijd	9
3.3 Financiën	11
3.4 Woonruimte	16
3.5 Goederen	19
3.6 Voorzieningen	20
3.7 Fysieke vaardigheden	22
3.8 Kennis en begrip	26
3.9 Verzorgingsstandaard	27
3.10 Tot slot	30
4. GRIJS EN GROEN?	31
4.1 Ouderen en milieuvriendelijk gedrag	31
4.2 Bevorderende en belemmerende factoren bij vier gedragscategorieën	32
4.2.1 Preventie en scheiding van afval	33
4.2.2 Energiebesparing	35
4.2.3 Produktaankoop	37
4.2.4 Mobiliteit en recreatie	39

	pagina
5. CONCLUSIES	41
LITERATUUR	45

SAMENVATTING

Ouderen gaan een steeds groter deel van de bevolking uitmaken. Aandacht voor deze groep consumenten als doelgroep voor het milieubeleid lijkt dus voor de hand te liggen. In dit onderzoek is bekeken of, en zo ja op grond van welke kenmerken, ouderen een specifieke doelgroep voor het milieubeleid zouden moeten zijn.

Om de bevorderende en belemmerende factoren voor milieuvriendelijk gedrag van ouderen te inventariseren is allereerst op grond van literatuurgegevens een profielschets gemaakt van huishoudens van ouderen aan de hand van een aantal relevant geachte factoren of hulpbronnen. De profielschets behelst onder meer de volgende zaken.

- Ouderen (55+) zullen op korte termijn een zeer aanzienlijk deel van de bevolking gaan uitmaken. In 2010 zal het aantal 55-plussers naar verwachting zijn gegroeid tot 28% van de totale bevolking. In de oudste groep (80+) bevinden zich relatief veel alleenwonenden.
- Ouderen hebben meer vrije tijd dan huishoudens in andere leeftijdsgroepen. Het grootste deel (60%) van deze tijd wordt besteed aan televisie kijken, lezen en hobby's. Bij ouderen boven de 75 jaar gaat een groot deel van de vrije tijd in de persoonlijke verzorging zitten.
- Op grond van hun inkomen zijn globaal drie groepen ouderen te onderscheiden: de relatief rijke ouderen, de ouderen met een modaal inkomen en de ouderen met een laag inkomen. De groep rijke ouderen is het kleinst in omvang. Ouderen in huurwoningen besteden een relatief groot deel van het besteedbaar inkomen aan huisvesting.
- Naarmate men ouder is woont men vaker:
 - in een huurwoning in plaats van in een koopwoning
 - in een flat in plaats van in een eengezinshuis.

Oudere huurders wonen vaak relatief in kleine woningen die bovendien van mindere kwaliteit zijn (ongeacht het oppervlak van de woning). Met name de oudere ouderen blijken vaak in minder gunstige woonomstandigheden te verkeren.

- Ouderen gebruiken en bezitten minder duurzame goederen dan jongeren, met uitzondering van de televisie. Hierbij kan sprake zijn van een generatie-effect en van een leeftijdseffect. Wat betreft overige goederen valt het gebruik van paramedische hulpmiddelen op.
- Voor de meeste ouderen blijken belangrijke voorzieningen binnen een kwartier lopen bereikbaar te zijn. Met name de haltes van het openbaar vervoer blijken voor veel ouderen binnen deze tijd bereikt te kunnen worden. Een kwartier lopen is echter voor sommige ouderen een probleem. Over het openbaar vervoer is slechts 5% van de huidige ouderen tevreden.

Ongeveer driekwart van de ouderen vindt dat er voldoende mogelijkheden zijn om het oud papier en het glas kwijt te raken.

- Met het klimmen der jaren zijn steeds minder ouderen in staat zelfstandig allerlei dagelijkse huishoudelijke taken te verrichten. Klusjes doen en het buiten zetten van de vuilnis leveren de meeste problemen op. Ook nemen de problemen met mobiliteit toe met de leeftijd.

Veel ouderen ontvangen informele hulp.

- Het snel verwerken van veel informatie blijkt voor ouderen moeilijker te worden. Ook het geheugen van ouderen wordt minder. Het aanleren en terugroepen van nieuwe informatie wordt moeilijker naarmate men ouder wordt.
- Natuur en milieu genieten bij veel ouderen belangstelling. Daarnaast zijn degelijkheid en kwaliteit belangrijke waarden voor ouderen, en zijn ouderen minder trendgevoelig dan jongeren

Aan de hand van deze gegevens is in hoofdstuk 4 voor een aantal gedragingen geïnventariseerd welke de bevorderende en belemmerende factoren zijn voor milieuvriendelijk gedrag van ouderen.

Bij *preventie en scheiding van afval* bleken vooral fysieke beperkingen, de woonomstandigheden (hoeveelheid ruimte) en het ontbreken van voorzieningen belangrijke kenmerken die een belemmering kunnen vormen voor milieuvriendelijk gedrag. Het onthouden van alle 'scheidingsregels' kan voor ouderen ook problemen opleveren. De hoeveelheid tijd die ouderen hebben kan bevorderend werken op preventie en scheiding van afval, evenals de positieve houding ten aanzien van het milieu.

Met betrekking tot *energiebesparing* bleken de woonomstandigheden (eigendomsverhouding, staat van onderhoud), inkomen (in verband met investeringen in energiebesparende voorzieningen) en in mindere mate fysieke vaardigheden (voor het zelf aanbrengen van isolatievoorzieningen) belemmerende factoren. Bevorderende factoren zijn tijd, een koopwoning en een positieve houding ten aanzien van het milieu. Een hoge warmtebehoefte kan zowel bevorderend werken (bijv. op het aanbrengen van tochtstrips) als belemmerend (thermostaat niet lager willen zetten). Rijke ouderen zullen minder financiële noodzaak hebben om energie te besparen maar hebben wel meer armslag om te investeren in energiebesparende voorzieningen. Voor ouderen met een laag inkomen is dit precies andersom. De noodzaak is groter, maar de financiële armslag kleiner.

Voor de *aankoop van 'groene' producten* is het inkomen een belangrijke factor. De ouderen met een laag inkomen kunnen zich vaak geen duurdere groene producten permitteren. De 'Gouden Genieters', vitale ouderen met relatief veel geld, kunnen wel meer geld neerleggen voor 'groene' producten. Verkopers kunnen aansluiten bij de aandacht van ouderen voor de eigen gezondheid en het milieu. Ouderen hebben daarnaast tijd om informatie te zoeken over 'groene producten' en tijd om naar speciale winkels te gaan. Fysieke beperkingen kunnen dit laatste echter weer belemmeren.

Wat betreft *milieuvriendelijke mobiliteit en recreatie* blijken inkomen en fysieke vaardigheden een belangrijke rol te spelen bij het al dan niet gebruik maken van het openbaar vervoer in plaats van de auto. Ook het verminderde vermogen om snel veel informatie te verwerken kan problemen opleveren wanneer ouderen gebruik maken van het openbaar vervoer. Dit is echter ook een reden waarom sommige ouderen geen auto meer rijden.

Hoewel de meeste van de genoemde bevorderende en belemmerende factoren niet specifiek zijn voor de doelgroep ouderen, komen ze wel relatief vaak bij deze doelgroep voor. Daarnaast is er bij ouderen vaak sprake van een cumulatie van verschillende factoren. In verband hiermee lijkt het gerechtvaardigd om ouderen als een aparte doelgroep te benaderen in het milieubeleid ten aanzien van consumenten.

De gebruikte werkwijze levert inzicht over welke kenmerken van de doelgroep ouderen een bevorderende of belemmerende rol kunnen spelen bij bepaalde gedragingen. Vanwege het globale karakter en de kwalitatieve verwerking van de gegevens die gebruikt zijn hebben de uitkomsten de status van veronderstellingen, die in verder onderzoek geverifieerd dienen te worden.

1. INLEIDING

1.1 Consumenten en het milieubeleid

Afval scheiden in minstens 4 componenten, de verwarming een graadje lager, meer op de fiets en minder in de auto, melkflessen en statiegeldglas in plaats van pakken en blikken, en niet meer zo vaak in bad. In het milieubeleid van de overheid wordt er nogal wat verwacht van huishoudens. De motivatie hierachter is dat huishoudens de vragende partij vormen in de productie-consumptieketen. De behoeften van consumenten bepalen voor een belangrijk deel het aantal en de aard van de voorzieningen en produkten die worden aangeboden.

In het jongste Nationaal Milieubeleidsplan (NMP-2, 1993) worden de beleidsinspanningen ten aanzien van de doelgroep consumenten aangescherpt, want ondanks de aandacht van burgers voor het milieu, vindt concrete gedragsverandering nog niet op alle fronten plaats. Volgens het NMP-2 is "de consument bereid over te gaan tot vrijwillige gedragsveranderingen en toont deze ook daadwerkelijk daar waar dit niet al te veel kosten (in termen van financiële middelen, tijd of ongemak) met zich mee brengt" (NMP-2, 1993:155). Daarnaast doen trends als de groei van de omvang van de bevolking, de toename van het aantal huishoudens en de groei van het besteedbaar inkomen, een aantal positieve effecten van gedragsverandering deels weer teniet.

Complicerende factor bij het milieubeleid ten aanzien van huishoudens is de diversiteit van deze doelgroep. Niet iedereen is even gemotiveerd om iets voor het milieu te doen. Tevens zijn er grote verschillen tussen huishoudens wat betreft de woon- en leefomstandigheden: niet iedereen heeft dezelfde praktische mogelijkheden om iets voor het milieu te doen. Steeds vaker wordt daarom gepleit voor een segmentatie van de doelgroep huishoudens/consumenten (o.a. Halman & Nelissen, 1993). Het milieubesef en het milieu(on)vriendelijk gedrag van de doelgroep jongeren is reeds enige tijd punt van aandacht bij de milieubeleidsmakers (bijv. Wessel & Sikkema, 1994). In het onderhavige onderzoek richten we ons op de oudere consument (55⁺). Daar is tot nu toe weinig aandacht naar uitgegaan in het milieubeleid. Ouderen (55⁺) vormden in 1993 ca. 22,4 % van de Nederlandse bevolking. In het jaar 2010 zal dit percentage gestegen zijn tot ca. 28 % (SCP, 1992a). Aandacht voor de specifieke mogelijkheden en belemmeringen die ouderen (kunnen) hebben met het vertonen van milieuvriendelijk gedrag kan dus zeer belangrijk zijn voor de ontwerpers van het milieubeleid. De verwachting bestaat dat veel ouderen, in verband met een grotere kans op functionele beperkingen met het stijgen van de leeftijd, relatief veel problemen kunnen hebben met

het vertonen van bepaalde milieuvriendelijke gedragingen. Aan de andere kant is het ook denkbaar dat sommige ouderen juist goede mogelijkheden hebben om milieuvriendelijk te leven, bijvoorbeeld omdat ze over veel vrije tijd en een goede pensioenvoorziening beschikken.

Ouderen of senioren zijn inmiddels door de markt ontdekt als nieuwe doelgroep voor producten en diensten (Prakken, 1992). Een groeiend aantal marketing-onderzoeken richt zich op de oudere consument als doelgroep (NSS, 1994). In dit onderzoek willen we nagaan in hoeverre en op grond van welke kenmerken ouderen mogelijk een aparte doelgroep zouden moeten vormen voor het milieubeleid van de overheid.

1.2 Doel, onderzoeksvragen en afbakening

Het primaire *doel* van dit verkennende onderzoek is vast te stellen of het zinvol is om ouderen als een specifieke doelgroep voor het milieubeleid te beschouwen. Achterliggend doel is een aanzet te geven tot de ontwikkeling van een werkwijze om:

- specifieke doelgroepen binnen het consumentgerichte milieubeleid te kunnen onderscheiden en;
- knelpunten binnen die doelgroepen ten aanzien van het vertonen van milieuvriendelijk gedrag te kunnen herkennen;
- op grond waarvan aangrijpingspunten voor milieubeleid geformuleerd kunnen worden.

De volgende *onderzoeksvragen* zijn geformuleerd:

1. Welke kenmerken van huishoudens van ouderen (bijv. fysieke vaardigheden, woonruimte, geld, tijd) vormen een belemmering dan wel een stimulans voor milieuvriendelijk gedrag;
2. Bij welke specifieke milieurelevante activiteiten komen deze belemmerende en bevorderende factoren naar voren;
3. Zijn deze factoren specifiek voor huishoudens van ouderen;
4. Moet het milieubeleid ten aanzien van de doelgroep consumenten de huishoudens van ouderen als aparte subgroep benaderen;
5. Is de gevolgde werkwijze bruikbaar om doelgroepen voor (milieu)beleid te onderscheiden en knelpunten binnen die doelgroep ten aanzien van bepaalde gedragingen te inventariseren.

De volgende *afbakening* is gemaakt. Binnen de groep ouderen richt het onderzoek zich op zelfstandig wonende ouderen van 55 jaar en ouder. Daarbij worden zoveel mogelijk de volgende leeftijdsklassen aangehouden: 55-64 jaar, 65-74 jaar en 75 jaar en ouder. De grens van 55 jaar

wordt in het overheidsbeleid vaak gehanteerd en is daarom gekozen als ondergrens (Ministerie van WVC, 1990). De leeftijd van 65 jaar markeert grote veranderingen in de positie van veel ouderen. De grens van 75 jaar wordt gehanteerd omdat zich vanaf die leeftijd bij veel mensen een groot aantal (gezondheids)problemen tegelijkertijd voordoet (SCP, 1993a). Sommige in de tekst opgenomen tabellen onderscheiden andere leeftijdsklassen binnen de oudere bevolkingsgroep, maar het onderscheid tussen jongere ouderen en oudere ouderen is in elk geval bij alle aangehaalde onderzoeken wel gemaakt. Omdat de gebruikte gegevens van verschillende bronnen afkomstig zijn, was het niet mogelijk om overal met dezelfde leeftijdsklassen te werken. Ook was het niet altijd mogelijk een vergelijking te maken tussen huishoudens van ouderen en de totale bevolking.

Dit onderzoek beperkt zich tot de bevorderende en belemmerende factoren waar ouderen mee te maken krijgen bij het vertonen van milieuvriendelijk gedrag. De vraag die hier logischerwijs aan vooraf zou moeten gaan is de vraag naar het beslag dat deze doelgroep legt op de 'milieugebruiksruimte'. Wanneer ouderen in vergelijking met andere leeftijdsgroepen het milieu relatief weinig vervuilen en relatief weinig schaarse grondstoffen verbruiken kan de vraag gesteld worden of het milieubeleid van de overheid zich wel op deze groep moet richten. Aan de andere kant worden van alle burgers en bedrijven inspanningen gevraagd voor een beter milieu, waarbij er van uit wordt gegaan dat wie een minder groot beslag legt op de milieugebruiksruimte ook minder inspanningen hoeft te verrichten om zijn of haar gedragingen in overeenstemming te brengen met de eisen van een milieuvriendelijke samenleving.

2. OPZET EN WERKWIJZE

2.1 Achtergrond van de werkwijze

De ontwikkelde werkwijze is gebaseerd op het uitgangspunt dat milieu(on)vriendelijk gedrag niet louter voortvloeit uit individuele keuzen of motieven, maar ook verband houdt met de praktische mogelijkheden van een huishouden, samenhangend met de leefomstandigheden. Bij de meeste huishoudelijke handelingen moet rekening worden gehouden met eventuele anderen in het huishouden, met het huishoudbudget, de beschikbare tijd, de ruimtelijke mogelijkheden en fysieke vaardigheden om het gedrag uit te voeren.

Om de praktische bevorderende en belemmerende factoren voor milieu(on)vriendelijk gedrag systematisch te kunnen inventariseren, wordt aangesloten bij begrippen uit de huishoudkunde. In de huishoudkunde staat de vraag centraal hoe en met welke middelen mensen in hun dagelijkse verzorging voorzien en wat daarbij de invloed is van maatschappelijke omstandigheden. Die maatschappelijke omstandigheden omvatten ook het milieubeleid en de daaruit voortvloeiende inspanningen die de overheid van de burgers vraagt. De huishouding wordt gezien als een producerende eenheid met doelen en middelen. De middelen omvatten de hulpbronnen van het huishouden (tijd, geld, woonruimte, arbeidscapaciteit etc.). Deze hulpbronnen worden ingezet om een bepaald niveau van verzorging te realiseren. Richtsnoer hierbij vormt de verzorgingsstandaard van het huishouden: "doeleinden, houdingen, en waarden en normen welke als leidraad fungeren in het huishoudelijk handelen" (Zuidberg, 1981:172). De hulpbronnen van het huishouden worden over het algemeen onderscheiden in materiële hulpbronnen (geld, woonruimte, voorzieningen, goederen) en immateriële hulpbronnen (tijd, arbeidscapaciteit, vaardigheden, kennis). In het kader van dit onderzoek worden de hulpbronnen arbeidscapaciteit en vaardigheden samengevoegd onder de noemer fysieke vaardigheden.

Wanneer de huishouding beschouwd wordt als een organisatie met doelen en middelen kan gedragsverandering binnen de huishouding gezien worden als een andere inzet van middelen of hulpbronnen. Bijvoorbeeld overstappen van papieren naar katoenen luiers betekent een gedeeltelijke verschuiving van de hulpbron geld (aanschaf van papieren luiers is duur) naar de hulpbronnen tijd en arbeidskracht (katoenen luiers moeten gewassen worden). Wanneer overgestapt wordt van melk in pakken naar flessemelk, betekent dat een groter beslag op de hulpbronnen arbeidskracht (zwaarte van de flessen), tijd (zuivel in flessen is niet overal te koop), geld (flessemelk is duurder) en goederen (neemt meer plaats in in de koelkast). Elk huishouden heeft een andere combinatie van

hulpbronnen tot haar beschikking. De aard en hoeveelheid van de hulpbronnen die een huishouden kan aanwenden bepalen mede wat de mogelijkheden en belemmeringen zijn van een huishouden voor gedragsverandering in milieuvriendelijker richting. De verzorgingsstandaard of leefstijl van een huishouden reflecteert de normen en waarden van dat huishouden. Een schoon milieu kan daar een onderdeel van zijn, maar kan ook concurreren met andere doelen van het huishouden.

2.2 Uitgangspunten van de werkwijze

Op grond van het bovenstaande zijn drie uitgangspunten geformuleerd voor de te gebruiken werkwijze.

1. Hulpbronnen van een huishouden zijn, naast sociaal-psychologische variabelen als attitude en sociale normen, van invloed op het al dan niet milieuvriendelijk handelen van leden van huishoudens.
2. Huishoudens verschillen in de mate waarin ze beschikking hebben over hulpbronnen.
3. De analyse van de hulpbronnen van verschillende typen huishoudens is daarom van belang voor consument-gericht milieubeleid.

2.3 Beschrijving werkwijze en opzet van het rapport

De hierboven genoemde uitgangspunten hebben in de volgende werkwijze geresulteerd.

Op basis van literatuur is een algemeen overzicht gemaakt van hulpbronnen van huishoudens die relevant kunnen zijn voor het al dan niet vertonen van milieuvriendelijk gedrag. Tevens wordt ingegaan op de verzorgingsstandaard als achterliggende factor.

Vervolgens is aan de hand van literatuur en statistische gegevens nagegaan in hoeverre huishoudens van ouderen beschikking hebben over bovengenoemde hulpbronnen, en of huishoudens van ouderen verschillen ten opzichte van het 'gemiddelde huishouden' met betrekking tot die hulpbronnen.

Het resultaat van deze twee stappen is een 'profielchets' van huishoudens van ouderen op grond van voor het milieubeleid relevant geachte variabelen. Dit wordt beschreven in hoofdstuk 3.

In hoofdstuk 4 wordt voor een aantal concrete gedragingen een combinatie gemaakt tussen enerzijds de hulpbronnen die relevant zijn voor dat gedrag, en de 'score' van huishoudens van ouderen met betrekking tot die hulpbron. Daardoor wordt inzichtelijk bij welke gedragingen en met

betrekking tot welke hulpbronnen zich de bevorderende en belemmerende factoren voor milieuvriendelijk gedrag van ouderen voordoen. Per categorie gedragingen worden conclusies en aanbevelingen gegeven. In hoofdstuk 5 worden de conclusies nogmaals kort gepresenteerd en wordt de gebruikte werkwijze geëvalueerd.

3. PROFIELSCHETS VAN HUISHOUDENS VAN OUDEREN

In dit hoofdstuk worden allereerst enkele demografische gegevens gepresenteerd (§ 3.1). Daarna worden in de paragrafen 3.2 t/m 3.8 hulpbronnen van het huishouden beschreven waarbij eerst ingegaan wordt op de relevantie van de hulpbron voor het al dan niet vertonen van milieuvriendelijk gedrag, en vervolgens geïnventariseerd wordt in hoeverre huishoudens van ouderen de beschikking hebben over deze hulpbron. Paragraaf 3.9 gaat in op de verzorgingsstandaard van huishoudens, en 3.10 bevat een slotbeschouwing. Dit hoofdstuk geeft aldus een profielschets van huishoudens van ouderen op voor het milieu relevant geachte variabelen.

3.1 Bevolkingssamenstelling en samenstelling van huishoudens van ouderen

Bevolkingssamenstelling, nu en in de toekomst

Ouderen zullen in de nabije toekomst een steeds groter deel van de bevolking in Nederland gaan vormen. Deels komt dit omdat in het begin van de 21e eeuw de baby-boomgeneratie (geboren in de jaren na de 2e wereldoorlog) 'oud' wordt en deels omdat de levensverwachting van ouderen nog steeds toeneemt. In 1990 heeft een 65-jarige man een levensverwachting van 14,4 jaar en een vrouw een levensverwachting van 19 jaar. Ruim de helft van deze jaren zullen de ouderen in goede gezondheid doorbrengen (CBS, 1994a).

Per 1 januari 1993 bestond de bevolking van Nederland uit 15.239.200 personen, waarvan er 3.407.400 (22,4%) 55 jaar of ouder waren. Er zijn veel meer oudere vrouwen dan mannen. Bij de groep 55 jaar en ouder is 56% vrouw, bij de groep 80 jaar en ouder is dit opgelopen tot 70% (CBS, 1993). De verwachting is dat het aantal 55-plussers in 2010 zal zijn gegroeid tot 4,7 miljoen, dat wil zeggen 28% van de totale bevolking. Daarvan woont 90% zelfstandig. Tabel 1 geeft de veranderingen in de omvang van de oudere bevolking weer.

Opvallend is dat met name het aantal vrouwen van 80 jaar en ouder op explosieve wijze is toegenomen en nog zal toenemen. Wel zal de demografische verhouding tussen mannen en vrouwen binnen de oudere bevolking naar een evenwicht tenderen. Dit is een gevolg van het feit dat de levensverwachting van mannen - en afgezien van de alleroudsten, ook de levensverwachting van oudere mannen - sneller toeneemt dan die van vrouwen (CBS 1993b, in SCP 1993a). De dubbele vergrijzing, waarmee wordt bedoeld dat elke hogere leeftijdsklasse binnen de categorie ouderen sneller in omvang toeneemt dan de daaraan voorafgaande, lijkt zich volgens het SCP

Conclusie bevolkings- en huishoudenssamenstelling

Ouderen (55+) zullen op korte termijn een zeer aanzienlijk deel van de bevolking gaan uitmaken. In 2010 zal het aantal 55-plussers naar verwachting zijn gegroeid tot 28% van de totale bevolking. In de oudste groep (80+) bevinden zich relatief veel alleenwonenden.

3.2 Tijd

Tijd en milieuvriendelijk gedrag

De hoeveelheid tijd die een huishouden te besteden heeft kan van invloed zijn op de mogelijkheden van dat huishouden voor het vertonen van milieuvriendelijk gedrag. Bepaald milieuvriendelijk gedrag is immers tijdrovender dan milieuvriendelijk gedrag. Het kunnen beschikken over voldoende tijd is dan ook vaak een voorwaarde om het milieuvriendelijke gedrag te kunnen vertonen. Uit een onderzoek van het tijdschrift *De Kleine Aarde* (Verheul, 1991) onder haar eigen leden bleek tijd naast 'gemak' de meest genoemde belemmering om milieuvriendelijk te leven, vooral bij de huishoudens uit de grote steden. Afvalscheiden in 4 componenten kost meer tijd dan alles in één vuilniszak doen. Ook wanneer diensten en voorzieningen rondom milieuvriendelijke gedragingen gebonden zijn aan een beperkt aantal tijdstippen, zoals het geval is bij de chemokar, kan tijd een belemmering vormen om dat gedrag uit te voeren.

Volgens Lakatos en Van Kralingen (1985) gaat de beschikbare tijd van consumenten in toenemende mate hun leefgewoonten bepalen. De beschikbaarheid van de hulpbron tijd voor een huishouden is onder meer afhankelijk van:

- de verdeling van de totaal beschikbare tijd over betaalde arbeid, huishoudelijke arbeid en vrije tijd;
- restricties in het tijdbestedingspatroon, met andere woorden hoe gebonden is het tijdbudget van een huishouden.

Tijdsbesteding van ouderen

Verwacht wordt dat ouderen, die niet meer deelnemen aan het arbeidsproces, enerzijds kunnen beschikken over meer vrije tijd en anderzijds hun tijd ook meer zelf kunnen indelen. Ouderen gebruiken voor bepaalde handelingen meer tijd dan jongeren. Ouderen blijken in meer opzichten een rustiger patroon bij taken en vrijetijdsbesteding te gaan hanteren. Activiteiten die concentratie en geduld vragen (genoemd worden cultuurparticipatie en lezen) gaan een belangrijker plaats innemen in het leven van veel ouderen (Knulst & Kalmijn, 1988, aangehaald in SCP, 1990).

Er lijken met betrekking tot de tijdsbesteding duidelijke verschillen te bestaan tussen ouderen jonger dan 65 jaar en ouderen ouder dan 65 jaar. Na het 65e levensjaar speelt tijd die aan arbeid wordt besteed geen rol van betekenis meer. De gewonnen tijd wordt vooral gestoken in vrije tijd maar ook in slapen, persoonlijke verzorging en overige verplichtingen, vooral huishoudelijk werk (SCP, 1993a). Uit onderzoek van het SCP (1993a) blijkt dat na het 75e levensjaar de verzorging zoveel extra aandacht gaat vragen dat minder vrije tijd overblijft. Toch hebben ouderen beduidend meer vrije tijd dan jongeren. Tabel 3 geeft hier informatie over.

Tabel 3 Globale samenstelling van het tijdbudget van zelfstandig wonenden, naar geslacht, leeftijdsklasse, 1990 (in procenten van het aantal uren per week) (TBO 1975 en 1990, in: SCP, 1993a:51).

	35 - 54 jaar		55 - 64 jaar		65 - 74 jaar		75 jaar en ouder	
	1975	1990	1975	1990	1975	1990	1975	1990
Mannen								
arbeid	18	22	15	6	2	1	1	0
slapen en persoonlijke verzorging	44	43	45	46	48	47	57	52
overige verplichtingen	9	9	8	11	12	13	15	14
vrije tijd	29	26	32	37	38	39	27	34
Vrouwen								
arbeid	3	6	1	2	0	0	0	0
slapen en persoonlijke verzorging	45	44	46	46	48	46	48	52
overige verplichtingen	26	24	23	21	20	19	20	16
vrije tijd	26	26	30	31	32	35	32	32

* Het betreft hier de deelname aan onderwijs, verzorging van het huishouden en een kleine restcategorie van overige verplichtingen.

Van de ruim 55 uur vrije tijd waarover 55-plussers in een week van 1990 beschikten, ging bijna 60% op aan televisie kijken (14,8 uur), lezen (7,9 uur) en het beoefenen van hobby's (12,5 uur). Voor het overige zijn het vooral sportactiviteiten en vrijwilligerswerk die onder deze bevolkingsgroep de meeste deelnemers tellen. Met uitzondering van de sport worden de bovengenoemde activiteiten vaker door ouderen verricht dan door mensen jonger dan 55 jaar. Ook besteden ouderen meer tijd aan die activiteiten (SCP, 1993a).

In vergelijking met het jaar 1975 is er bij de groep van 55 jaar en ouderen een toename van de deelname aan sport en vrijwilligerswerk en een grotere belangstelling voor hobby's, lidmaatschap van verenigingen en vakanties.

In 1990 was 63% van de 55-plussers de afgelopen 12 maanden op vakantie geweest. Voor de leeftijdsgroep 54 jaar en jonger was dit 70%.

Conclusie

Ouderen hebben, zoals verwacht, meer vrije tijd dan huishoudens in andere leeftijdsgroepen. Het grootste deel (60%) van deze tijd wordt besteed aan televisie kijken, lezen en hobby's. In vergelijking met 1975 hebben ouderen een grotere belangstelling voor vrijwilligerswerk, sport, hobby's, lidmaatschap van verenigingen en vakantie.

Bij ouderen boven de 75 jaar gaat een groot deel van de vrije tijd in de persoonlijke verzorging zitten.

3.3 Financiën

Financiële middelen en milieuvriendelijk gedrag

Soms brengt milieuvriendelijk gedrag extra uitgaven met zich mee. Veel 'milieuvriendelijke' producten zijn duurder dan hun meer milieubelastende variant, zoals kringlooppapier, biologisch geteelde groenten en fruit (Beun & Leijen, 1991; Feenstra, 1991) en kleding van ecologische katoen. Bij andere gedragingen, zoals bijvoorbeeld energiebesparing, levert milieuvriendelijkheid ook financieel voordeel op. Soms moet er eerst geïnvesteerd worden alvorens bespaard kan worden, zoals bij spaarlampen, dubbelglas of een HR-ketel. Of huishoudens energiebesparende voorzieningen aanschaffen zal onder meer afhangen van de mogelijkheid om te investeren en van de terugverdientijd van de investeringen.

In hoeverre huishoudens meer geld kunnen uitgeven voor milieuvriendelijker gedrag, hangt af van hun vrij besteedbaar inkomen. De volgende factoren kunnen daarbij een rol spelen:

- (netto) besteedbaar inkomen, gerelateerd aan grootte en samenstelling van het huishouden;
- vaste lasten van het huishouden;
- de mogelijkheden om te schuiven in het bestedingspatroon.

Financiële middelen van huishoudens van ouderen

In het jaar 2010 zal de groep 55+-ers goed zijn voor 40% van de totale consumptieve bestedingen. Koopkracht wordt door marktonderzoekers als een van de belangrijkste variabelen gezien om de groep ouderen (of senioren zoals ze in de marketing worden genoemd) te segmenteren (NSS, 1994).

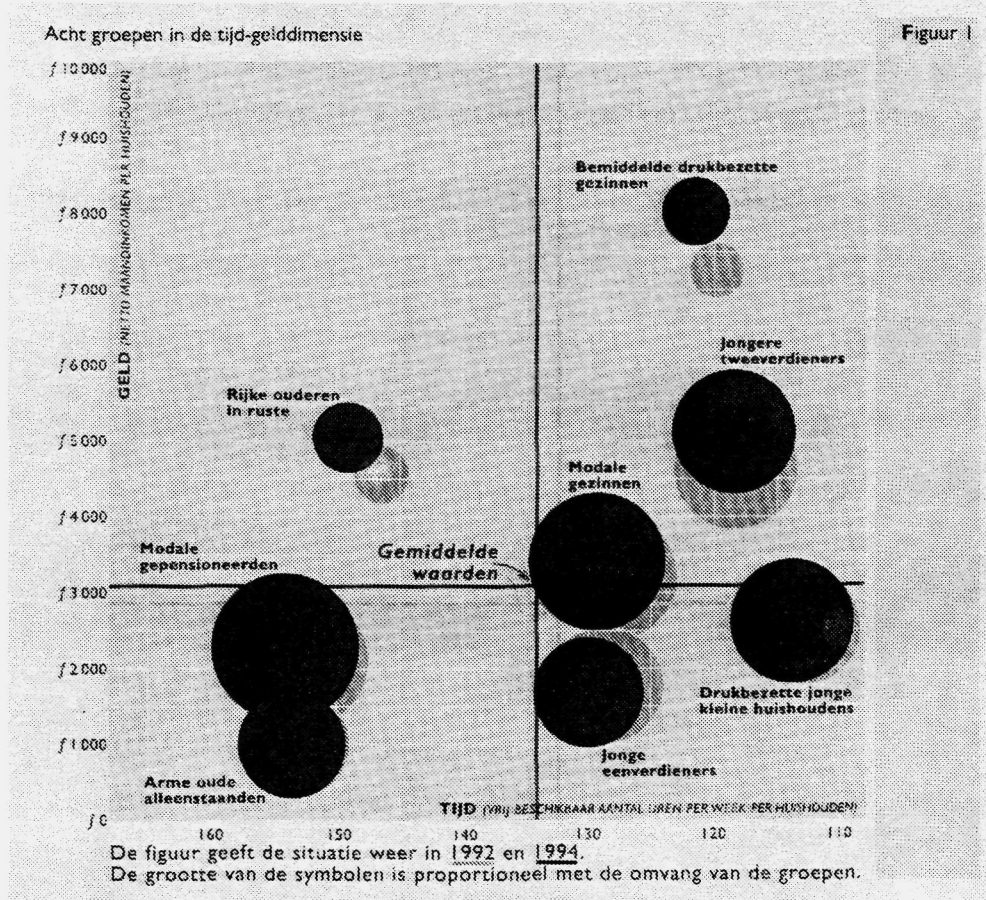
Binnen de groep 55 +ers behoort 20 % tot wat wel genoemd wordt de Gouden Genieters. Binnen deze groep bevinden zich vooral jong-senioren (55-65) met een eigen (afbetaald) huis en een goede pensioenvoorziening. Omdat de kinderen de deur uit zijn, en alle zaken in huis al zijn aangeschaft,

hebben zij een relatief hoog vrij besteedbaar inkomen (NSS, 1994).

Aan de andere kant van de inkomensverdeling bevindt zich de groep ouderen met een minimum inkomen. Ruim 20% van de alleenstaanden boven de 65 jaar en 8% van de echtparen boven de 65 jaar zonder thuiswonende kinderen beschikt over weinig meer inkomen dan het sociaal minimum. Het betreft bijna 250.000 mensen van 65 jaar en ouder. Nog eens een half miljoen ouderen (30% van de huishoudens van 65 jaar en ouder) leeft van een inkomen dat niet hoger is dan 15% boven het sociaal minimum. Zij hebben naast de AOW een inkomen van maximaal 250 gulden netto per maand. De groep ouderen met een zeer laag inkomen is overigens, relatief gezien, sinds 1985 in omvang afgenomen (SCP, 1993a). Onderzoek van het COSBO/NIBUD (1990) heeft aangetoond dat alleenstaande ouderen met alleen een AOW-inkomen niet in staat zijn de kosten op te brengen die door de ouderenbonden beschouwd worden als verbonden aan vanzelfsprekende deelname aan sociaal verkeer. Hun inkomen is daarvoor 7% te laag.

Louwen et al. (1994) onderscheidt op basis van de dimensies tijd en geld acht groepen binnen de nederlandse bevolking, die intern een hoge mate van homogeniteit vertonen en zich ten opzichte van elkaar duidelijk onderscheiden. Tijd wordt door hen gedefinieerd als de hoeveelheid vrij beschikbare tijd bij de personen behorend tot het huishouden. Het is de tijd die men overhoudt na aftrek van de tijd die nodig is voor betaald werk, vrijwilligerswerk, studie en huishoudelijk werk. Geld is gedefinieerd als het besteedbaar inkomen per huishouden, bestaande uit de netto inkomens van de leden van het huishouden.

Figuur 1 Acht groepen in de tijd-geld dimensie. De grootte van de symbolen is proportioneel met de omvang van de groepen. De donker gekleurde cirkels geven de situatie weer in 1992. De licht gekleurde cirkels de situatie in 1994. De vier kwadranten worden gescheiden door de gemiddelde waarden voor 'tijd' en 'geld' (Louwen et al, 1994).

Binnen de acht groepen op de tijd-geld dimensie zijn de volgende drie groepen ouderen te onderscheiden.

De rijke ouderen in ruste:

- 4% van de huishoudenspopulatie in 1992 (ruim 200.000 huishoudens);
- veel tijd;
- inkomen ruim boven modaal. Tussen 1992 en 1994 is het inkomen binnen deze groep met circa 10% gestegen;
- driekwart van de huishoudens bestaat enkel uit volwassenen;
- gemiddelde leeftijd is 59 voor de hoofdkostwinner en 56 voor de partner;
- goede opleiding. Ruim 40% heeft tenminste een HBO-opleiding (is 23% in de totale populatie);
- het merendeel werkt niet meer;
- merendeel heeft eigen huis (vrij van hypotheek).

Modale gepensioneerden:

- 20% van de huishoudenspopulatie in 1992 (21% in 1994);
- veel tijd;
- minder dan gemiddeld inkomen;
- oververtegenwoordigd in de drie grote steden;
- zowel hoofdkostwinner als partner zijn boven de 60 jaar;
- laag opgeleid;
- meer dan 90% van de hoofdkostwinners neemt geen deel meer aan het arbeidsproces;
- relatief vaker woonachtig in een huurwoning.

Arme oude alleenstaanden:

- ongeveer 14% van de huishoudenspopulatie in 1992;
- veel tijd;
- gemiddeld inkomen het laagst van alle groepen;
- oververtegenwoordigd in de drie grote steden;
- laag opgeleid;
- nemen geen deel meer aan het arbeidsproces;
- wonen voornamelijk in huurwoningen.

Het totale percentage ouderen komt bij de bovenstaande indeling op 38%. Niet geheel duidelijk is of dit een gevolg is van het feit dat de onderste leeftijdsgrens niet duidelijk gedefinieerd is en/of dat er sprake is van enige overlapping tussen de groepen.

Wat betreft het bestedingspatroon van huishoudens van ouderen blijkt uit tabel 4 (CBS 1993, in SCP, 1993a) dat naarmate mensen ouder zijn, ze een groter deel van hun inkomen aan wonen besteden. Met name het aandeel van de posten huur en onderhoud, en verwarming en verlichting stijgt met de leeftijd. De hogere uitgaven gaan ten koste van de uitgaven voor ontwikkeling, vakantie en ontspanning. Daarbij moet aangetekend worden dat ouderen dankzij hun Pas-65 ook een lagere prijs voor veel diensten betalen. De hoge lasten voor huur en onderhoud doen zich overigens met name voor bij oudere huurders. Oudere huiseigenaren hebben relatief lage lasten voor deze posten.

Tabel 4 Bestedingspatronen van huishoudens, naar leeftijdsklasse van het hoofd van dat huishouden, 1990 (in procenten) (CBS 1993, in SCP, 1993a).

	35-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	75*
Voeding	19	17	19	18
Woning	31	35	36	40
- huur en onderhoud	21	24	25	29
- verwarming/verlichting	4	4	5	6
- overige woonlasten	6	7	6	4
Kleding en schoeisel	7	7	6	6
Verzorging	14	14	13	15
- huishoudelijke dienstverlening en verzorging	2	2	2	3
- lichamelijke verzorging	2	2	2	2
- geneeskundige verzorging	10	11	9	10
Ontwikkeling enz.	27	26	24	21
- ontwikkeling	4	3	3	2
- sport, spel en vakantie	7	6	5	4
- overige ontspanning	5	5	4	3
- verkeer en vervoer	12	12	12	11
Overige consumptie	2	2	2	2
Totale consumptie	48.100	40.800	30.000	23.600
Netto-huishoudensinkomen	55.500	48.400	33.200	28.200
Aantal huishoudens	1.176	272	262	94

Conclusie

Op grond van hun inkomen zijn globaal drie groepen ouderen te onderscheiden: de relatief rijke ouderen, de ouderen met een modaal inkomen en de ouderen met een laag inkomen. De groep rijke ouderen is het kleinst in omvang.

Ouderen in huurwoningen besteden een relatief groot deel van het besteedbaar inkomen aan huisvesting.

3.4 Woonruimte

Woonruimte en milieuvriendelijk gedrag

De hulpbron woonruimte speelt vooral een rol bij het scheiden van afval, vanwege de benodigde ruimte, en bij energiebesparing vanwege de isolatievoorzieningen en het soort verwarming van een woning.

In verschillende onderzoeken naar afvalscheiding wordt gebrek aan ruimte als belemmering genoemd om afval apart te bewaren (Huijsse, 1991; Emancipatieraad, 1990; Kok & Siero, 1985). Ook het type woning kan van invloed zijn op het al dan niet gescheiden aanbieden van afval. In een onderzoek van Groot-Marcus en Kroneman (1989) naar een afvalscheidingsproef in Ede, was het aantal deelnemers aan de proef in de hoogbouw (vooral bij galerijflats) lager dan in de laagbouw. In de hoogbouw lagen de problemen met het GFT-afval vooral in de afwezigheid van een geschikte opslagplaats voor het afval. Ook de indeling van de woning speelde een belangrijke rol: bij de galerijflats, waar de deelname lager was dan bij de portiekflats, kon het balkon alleen via de woonkamer worden bereikt, zodat het niet praktisch was de GFT-emmer op het balkon te zetten. Dit zou een verklaring kunnen vormen voor de lage deelname: veel respondenten vinden GFT-afval onaangenaam wat betreft de geur en willen dat niet in hun keuken bewaren. Oudere flatbewoners hadden moeite met traplopen met de kratten waarin glas en oud papier opgeslagen moest worden.

Kenmerken van de woning zoals de ligging, de mate van isolatie, dubbel glas en ventilatiesystemen zijn belangrijke determinanten van het huishoudelijk energieverbruik. Wanneer er in een woning ruimte is voor het drogen van wasgoed, zal het huishouden wellicht minder snel een droogtrommel aanschaffen. De eigendomsverhouding van de bewoner tot de woning kan bepalen in hoeverre iemand investeert in energiebesparende maatregelen als isolatie, dubbel-glas of een HR-ketel.

Aspecten van de woning die belemmerend dan wel bevorderend kunnen zijn voor milieuvriendelijk gedrag:

- de hoeveelheid woonruimte;
- de ruimte om de woning (tuin, schuur);
- indeling (open-keuken, schuur, tuin, balkon, gang, aantal slaapkamers);
- eigenschappen van de woning (bouwjaar, mate van isolatie, soort verwarming, ligging t.o.v. de zon, type woning etc.);
- eigendomsverhouding (koopwoning of huurwoning).

Woonruimte van ouderen

De woonruimte van ouderen verschilt in een aantal opzichten van de woonruimte van de Nederlandse bevolking als geheel. Hoewel veruit de meeste ouderen (90%) zelfstandig wonen, neemt de zelfstandigheidsgraad af met het klimmen der jaren (tabel 5).

Tabel 5 Zelfstandigheidsgraad van ouderen naar leeftijd in 1990, (in procenten). CBS (1991).

Leeftijd	Zelfstandigheidsgraad
55 - 64 jaar	98,6%
65 - 74 jaar	97,2%
75 - 84 jaar	87,3%
85 jaar en ouder	44,5%

Uit de tabel blijkt dat ouderen, tot 75 jaar, nagenoeg allemaal zelfstandig wonen. Pas boven deze leeftijd neemt de groep niet-zelfstandigwonenden (sterk) toe. In 1992 woonde 6,2% van de ouderen (65+) in een verzorgingshuis (CBS, 1994b). Van alle zelfstandig wonende ouderen van 55 jaar en ouder woont 63% in een eengezinswoning, 23% in een flat, 5% in een bejaardenwoning, 6% in een andere zelfstandige woonvorm en 4% woont in een serviceflat of aanleunwoning (CBS, 1990).

De meeste ouderen in alle leeftijdsklassen huren hun woning (tabel 6). In de hogere leeftijdsgroepen neemt het percentage huurders toe ten opzichte van het percentage eigenaar-bewoners. Hetzelfde geldt voor het percentage flatbewoners ten opzichte van het percentage ouderen dat een eengezinshuis bewoont.

Tabel 6 Hoofdbewoners van een woning naar woningsector en naar woningtype (in procenten), 31 december 1989. CBS - Woningbehoeftenonderzoek 1989/1990, in CBS, 1993, samenvoeging tabel 3.3 en tabel 3.4.p. 36.

	Eigenaar-bewoner	Huurder	Eengezinshuis	Flat e.d.
55 - 64 jaar	46	54	75	25
65 - 74 jaar	36	64	66	34
75 jaar en ouder	28	72	54	46
Totaal 55 jaar en ouder	38	62	67	33
Totaal 30 jaar en ouder	48	52	73	27

Tussen oudere en jongere huurders en eigenaar-bewoners blijkt een verschil te bestaan met betrekking tot de kwaliteit van de woning. Tabel 7 geeft inzicht.

Tabel 7 Woonkenmerken van zelfstandig wonende personen, naar leeftijdsklasse, 1981-1989 (in punten). CBS (WBO 1981, 1985, 1989)-SCP-bewerking, in SCP, 1993a.

Woonkwaliteit eigenaren* en huurders	35 - 54 jaar		55 - 64 jaar		65 - 74 jaar		75 jaar en ouder	
	Eigenaren	Huurders	Eigenaren	Huurders	Eigenaren	Huurders	Eigenaren	Huurders
- 1981	159	125	150	117	139	106	127	91
- 1985	158	120	149	112	138	104	123	88
- 1989	159	120	153	116	143	107	129	92

* Het betreft hier een simulatie van het woningwaarderingstelsel op basis van de Huurprijzenwet woonruimte. Deze heeft vooral betrekking op de gebruiksmogelijkheden van de woning (zoals oppervlakte, aantal kamers enz.) en in mindere mate op de bouwtechnische kwaliteit.

Uit de tabel blijkt duidelijk dat de kwaliteit van de woning van oudere huurders beduidend lager is dan bijvoorbeeld die van de woning van jongere eigenaren. Oudere eigenaren bewonen een kwalitatief betere woning dan oudere huurders. Veranderingen in de tijd zijn, volgens het SCP (1993a), verwaarloosbaar. De verschillen in kwaliteit van de woningen van huurders en eigenaren en van jongere ouderen en oudere ouderen zijn voor een belangrijk deel terug te voeren op de oppervlakte van de woning. Ouderen beschikken doorgaans over kleinere woningen. Dit zegt echter niets over de beschikbare ruimte per persoon, immers oudere huishoudens bestaan meestal uit hooguit twee personen. Echter, ook als de factor oppervlakte van de woning uit de analyses wordt weggelaten blijkt dat de woningen van huurders van mindere kwaliteit zijn dan die van eigenaren, die van ouderen zijn kwalitatief minder dan die van jongeren en alleenstaanden wonen minder goed dan samenwonenden. De SCP (1993a) concludeert dan ook dat relatief gezien de hoogbejaarde alleenstaande huurder in de slechtste woning woont. Maar de verschillen met overige alleenstaande huurders zijn betrekkelijk gering.

Conclusie

Naarmate men ouder is woont men vaker:

- in een huurwoning in plaats van in een koopwoning;
- in een flat in plaats van in een eengezinshuis.

Oudere huurders wonen vaak relatief in kleine woningen die bovendien van mindere kwaliteit zijn (ongeacht het oppervlak van de woning). Met name de oudere ouderen blijken vaak in minder gunstige woonomstandigheden te verkeren.

3.5 Goederen

Goederen en milieuvriendelijk gedrag

Huishoudelijke goederen, zoals apparatuur, meubelen en andere gebruiksvoorwerpen, kunnen milieuvriendelijk gedrag belemmeren of juist bevorderen. Een keukenemmer voor GFT in een proefproject in Ede werd weinig gebruikt omdat de vierkante vorm problemen gaf met legen (Groot-Marcus & Kroneman, 1989). Uit een onderzoek naar een spaarlampenactie (Bosma & de Graaf, 1989) bleek dat bestaande armatuur in de woning een belemmering was om spaarlampen aan te schaffen: de spaarlampen pasten niet overal (de markt heeft hier inmiddels op ingespeeld door aangepaste spaarlampen te ontwikkelen). Een spoelonderbreking op het spoelreservoir van een toilet kan waterbesparend gedrag stimuleren. Bepaalde goederen in huis, zoals wasdrogers en vaatwassers kunnen de huishoudvoering aanzienlijk vergemakkelijken maar leggen veelal een groter beslag op water en energie.

Goederen en huishoudens van ouderen

Er is weinig informatie beschikbaar over de mate van aanwezigheid van duurzame consumptiegoederen in huishoudens van ouderen. Met betrekking tot 'niet-duurzame' goederen zijn in het geheel geen gegevens gevonden. Tabel 8 geeft een overzicht van de aanwezigheid van enkele duurzame consumptiegoederen in huishoudens van ouderen.

Tabel 8 Bezit in 1991 van enkele duurzame consumptiegoederen in het huishouden naar leeftijd van het hoofd (in procenten van alle huishoudens)(CBS, Sociaal-economische Maandstatistiek 92/12, in: Van Raaij & Antonides, 1994). In de totaalkolom, staat het gemiddelde over alle leeftijdsgroepen, ook de leeftijdsgroepen die niet in de tabel staan.

	35 - 44 jaar	45 - 54 jaar	55 - 64 jaar	65 jaar en ouder	Totaal
Kleurentelevisie	96	96	97	96	95
Auto	77	81	70	42	65
Diepvriezer	62	68	61	47	54
Videorecorder	71	63	44	18	50
cd-speler	60	56	39	14	48
Wasdroger	41	38	24	13	27
Personal Computer	42	36	13	2	25
Magnetron	30	31	19	9	22
Vaatwasmachine	18	21	8	7	11

De mate van autobezit blijkt bij jongere ouderen (55-64 jaar) even groot te zijn als bij de groep van 30 jaar en ouder als geheel. Naarmate de leeftijd vordert neemt het bezit echter duidelijk af. Hetzelfde lijkt te gelden voor de andere genoemde goederen. Er kan hier sprake zijn van een

generatie-effect en van een leeftijdeffect. Wanneer het generatie-effect als verklaring gebruikt wordt zullen de mensen die nu jong zijn in de toekomst deze goederen wel gebruiken. Een verklaring vanuit het generatie-effect voor de lagere bezitsgraad van duurzame goederen bij ouderen kan zijn dat ouderen niet geleerd hebben met deze apparatuur om te gaan of dat ze het een overbodige luxe vinden.

Wanneer er sprake is van een leeftijdeffect zou dat betekenen dat wanneer mensen ouder worden, ze vanwege problemen die samenhangen met hun hogere leeftijd deze goederen niet meer gebruiken. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn met een auto, die weggedaan wordt omdat men niet meer aan het verkeer durft deel te nemen. Van Raaij en Antonides (1994) noemen ook nog de dalende inkomsten van ouderen als een verklaring voor de lagere bezitsgraad van duurzame goederen bij huishoudens van ouderen, en het feit dat ouderen 'achterblijvers' zijn bij de aanvaarding van innovaties.

Wat betreft andere goederen merken Van Raaij en Antonides (1994) nog op dat ouderen grote gebruikers zijn van reformprodukten, voedsel in kleine verpakkingen, brillen en andere (para)medische hulpmiddelen, (zelf)medicatie en kranten en tijdschriften.

Conclusie

Met uitzondering van de televisie, gebruiken en bezitten ouderen minder duurzame goederen dan jongeren. Hierbij kan sprake zijn van een generatie-effect en van een leeftijdeffect.

Wat betreft overige goederen valt het gebruik van paramedische hulpmiddelen op.

3.6 Voorzieningen

Voorzieningen en milieuvriendelijk gedrag

De aanwezigheid van voorzieningen kan een belangrijke stimulans zijn voor milieuvriendelijk gedrag. Uit een onderzoek van Zegers en Meertens (1994) blijkt dat gedragsbeïnvloeding door goede voorzieningen en het 'verplichten' van milieuvriendelijk gedrag meer effect sorteert dan een benadering waarbij het gedrag beïnvloed wordt door het veranderen van attitudes. Ook van Yperen (1987) concludeert dat het beschikbaar stellen van faciliteiten (compostbak, glasbak e.d.) van directe invloed is op het al of niet meedoen aan een huisvuilscheidingsactie.

De manier waarop nutsvoorzieningen georganiseerd zijn kan van invloed zijn op het gebruik ervan. In sommige regio's wordt een 'stookkaart' uitgedeeld in het kader van de Actie Zuinig Stoken van energiedistributiebedrijven, waarop men het eigen energieverbruik kan bijhouden en vergelijken

met een streefverbruik.

Voorzieningen in de woning worden in dit onderzoek geschaard onder de hulpbron goederen. Voor de overige voorzieningen wordt de volgende indeling aangehouden:

- gemeenschappelijke voorzieningen van meerdere huishoudens (bijvoorbeeld gezamenlijke papier-container in de hal van een flat);
- marktvoorzieningen (winkels, aanbod in de winkels);
- nutsvoorzieningen (water, gas, elektriciteit etc.);
- overheidsvoorzieningen (aanwezigheid van glasbakken, papierbakken etc.);
- informatievoorziening.

De fijnmazigheid van het voorzieningenniveau en de afstemming ervan op huishoudens zijn hierbij van belang.

Voorzieningen en ouderen

Voor het zelfstandig functioneren van ouderen is het van belang dat diverse noodzakelijke voorzieningen zich op redelijke afstand van de woning bevinden. In tabel 9 wordt aangegeven hoeveel ouderen bepaalde voorzieningen aantreffen op minder dan 15 minuten lopen van huis.

Niet bekend is op hoeveel minuten loopafstand zich voorzieningen als een glasbak en een papierbak bevinden.

Tabel 9 Ouderen naar buurtvoorzieningen (minder dan 15 minuten lopen van huis) (in procenten), 1989-1991 (CBS, 1993: deel van tabel 3.7, p. 40).

	Broodwinkel	Groentewinkel	Bushalte of station	Postkantoor
55-59 jaar	89	87	93	76
60-64 jaar	87	85	93	77
65-69 jaar	89	88	92	76
70-74 jaar	87	86	94	74
75+	89	87	92	73
Totaal 55+	89	86	93	75

Veruit de meeste ouderen blijken de dagelijkse benodigde voorzieningen binnen een kwartier lopen van het huis te kunnen bereiken. Overigens moet wel worden opgemerkt dat voor ouderen met mobiliteitsproblemen deze afstand te groot kan zijn. Uit onderzoek van het CBS (1990) is bekend dat ouderen (65+) ongeveer een even groot aantal kilometers per dag afleggen om te winkelen als alle leeftijdsgroepen gemiddeld (4,07 km). Mannen leggen daarbij een iets grotere afstand af dan vrouwen (4,28 km vs. 3,81 km). Het aantal malen dat een oudere zich per dag verplaatst om te

gaan winkelen ligt zelfs iets hoger dan voor alle leeftijdsgroepen gemiddeld (0,90 maal vs. ouderen ca. 0,94 maal). Tevens blijkt dat ouderen gemiddeld een grotere afstand per dag afleggen op de fiets of lopend dan alle leeftijdsgroepen gemiddeld. Voor de afstand die per auto wordt afgelegd ligt dat geheel anders. Hier leggen jongeren (t/m 64 jaar) gemiddeld een veel grotere afstand af dan ouderen. Wat betreft de openbaar-vervoer voorzieningen is volgens een NSS marktonderzoek (1994) slechts 5% van de huidige senioren tevreden over de mogelijkheden die het openbaar vervoer nu biedt. De meeste ouderen vinden het openbaar vervoer te duur in verhouding tot de kwaliteit, en de aansluitingen van bus en trein zijn slecht. Er zijn volgens hen weinig zitplaatsen in de trein en de bus begint al te rijden als nog niet iedereen zit.

In een onderzoek naar Duurzame ontwikkeling en gedrag (Steenbekkers et al., 1992) is aan burgers gevraagd of er in de buurt voldoende glasbakken zijn en of er mogelijkheden zijn voor het ophalen of inleveren van oud papier. Van de oudste bevolkingsgroepen, 50-64 jaar en 65 jaar en ouder, vindt resp. 75,5% en 78,7% dat er voldoende glasbakken zijn. Dit ligt iets onder het percentage in de totale steekproef (81,6%). Wat betreft de mogelijkheden om oud papier kwijt te raken vindt 73% (50-64 jaar) en 71,9% (65 jaar en ouder) dat er voldoende mogelijkheden zijn. In de totale steekproef is dit percentage 74,2%. Over winkelvoorzieningen meldt een NSS onderzoek (NSS, 1994) dat ouderen zeer winkeltrouw zijn.

Conclusie

Voor de meeste ouderen blijken belangrijke voorzieningen binnen een kwartier lopen bereikbaar te zijn. Met name de haltes van het openbaar vervoer blijken voor veel ouderen binnen deze tijd bereikt te kunnen worden. Een kwartier lopen is echter voor sommige ouderen een probleem.

Over het openbaar vervoer is slechts 5% van de huidige ouderen tevreden.

Ongeveer driekwart van de ouderen vindt dat er voldoende mogelijkheden zijn om het oud papier en het glas op milieuvriendelijke wijze kwijt te raken.

3.7 Fysieke vaardigheden

Fysieke vaardigheden en milieu

Om een zelfstandig een huishouding te kunnen voeren (en daarbij milieuvriendelijk te werk te kunnen gaan) dient men te beschikken over bepaalde fysieke vaardigheden. Een simpel voorbeeld is dat men, om boodschappen te kunnen doen, in staat moet zijn om een bepaalde afstand te kunnen lopen (met gevulde boodschappentassen). Huishoudens verschillen van elkaar met

betrekking tot de omvang en kwaliteit van de beschikbare arbeidscapaciteit. Deze verschillen hangen samen met o.a. de samenstelling van het huishouden, de leeftijd en fysieke gesteldheid van de leden van het huishouden. De arbeidscapaciteit van een huishouden kan verdeeld worden over betaalde arbeid en huishoudelijke (onbetaalde) arbeid.

De werkdruk in de huishouding kan toenemen door de eisen die het huidige milieubeleid stelt aan huishoudens (Leentvaar-Leistra, 1990). Sommige milieuvriendelijke gedragingen betekenen een toename en/of fysieke verzwaring van de huishoudelijke arbeid. Zo wordt bij Feenstra (1991) het gewicht genoemd als een bezwaar tegen zuivel in flessen in plaats van pakken. Mensen met een lichamelijke handicap kunnen moeite hebben met de gescheiden afvalinzameling vanwege de extra handelingen die dit vergt.

Fysieke vaardigheden van ouderen

Met het klimmen der jaren nemen de fysieke vaardigheden van veel mensen geleidelijk af. Hoewel veruit de meeste ouderen goed in staat zijn om zelfstandig een huishouding te voeren, dient er toch ook rekening te worden gehouden met hen die daarbij belemmeringen ondervinden.

Als ouderen gevraagd wordt naar de eigen gezondheid blijken drie van de vijf ouderen te vinden dat zij een goede tot zeer goede gezondheid hebben. Dit aantal halveert indien de vraag alleen gesteld wordt aan mensen van 75 jaar en ouder (CBS, 1993). In onderstaande tabel worden staan enkele gegevens vermeld met betrekking tot verschillende functiestoornissen die ouderen kunnen ondervinden (tabel 10).

Tabel 10 Zelfstandig wonenden van 55 jaar en ouder met functiestoornissen, naar leeftijdsklasse, 1976-1991 (in procenten)(SCP, 1993a:46).

	1976	1982	1991	1991, naar leeftijdsklasse		
				55-64 jaar	65-74 jaar	75 *
matig, slecht of niet zien bij het lezen	12	15	18	14	17	29
matig, slecht of niet zien op straat	12	13	10	7	9	11
matig, slecht of niet horen	20	19	25	19	25	41
heeft tenminste moeite met een of meer dagelijkse handelingen ^a	19	23	24	14	23	47
kan een of meer dagelijkse handelingen niet verrichten	5	5	5	1	4	15
verricht ten minste een of meer huishoudelijke taken ^b met moeite			39	27	38	63
(n)=100	(5.327)	(4.283)	(3.093)	(1.371)	(1.072)	(650)

^a Dagelijkse handelingen zijn: eten en drinken, aan- en uitkleden, gaan zitten en opstaan uit een stoel, in en uit bed stappen, zich verplaatsen naar een kamer op dezelfde verdieping, gezicht en handen wassen, volledig wassen, gebruik maken van het toilet, trap op- en aflopen, woning verlaten en binnengaan, zich verplaatsen buitenshuis.

^b Huishoudelijke handelingen zijn: dagelijkse boodschappen, warme maaltijd klaarmaken, bed verschonen, de was doen, klussen waarbij een huishoudtrap nodig is, licht huishoudelijk werk (stof afnemen en afwassen), zwaar huishoudelijk werk (dweilen, ramen zemen), kleine reparaties en klusjes.

In 1991 heeft in totaal 39% van de zelfstandig wonende ouderen moeite met tenminste één of meer huishoudelijke taken. In de leeftijdscategorie 75+ is dit percentage meer dan verdubbeld ten opzichte van de leeftijdscategorie 55-64 jaar. Moeite met dagelijkse handelingen heeft 24% van de ouderen in 1991. Ook hier is weer een groot verschil tussen de leeftijdsklassen. Bijna de helft van de 75-plussers zegt moeite te hebben met één of meer dagelijkse handelingen.

Voor het vertonen van milieuvriendelijk gedrag, zoals het deponeren van glas in de glasbak en het verplaatsen van een rolcontainer (afvalscheiding) is het kunnen traplopen (voor flatbewoners zonder lift), zich binnenshuis verplaatsen en zich buitenshuis verplaatsen van groot belang. In tabel 12 wordt ingegaan op deze aspecten.

Tabel 12 Het geen of hooguit enige moeite hebben met mobiliteitsverrichtingen en het onvermogen m.b.t. mobiliteitsverrichtingen (in procenten)(De Klerk & Huisman, 1989, samenvoeging delen tabellen 3.22 en 3.23, p. 60).

	65-69 jaar	70-74 jaar	75-79 jaar	80-84 jaar	85+
Geen of enige moeite met:					
- binnenshuis verplaatsen	99.1	91.2	98.3	98.3	92.1
- buitenshuis verplaatsen	96.6	85.2	93.1	80.0	68.8
- traplopen	91.7	74.2	81.1	77.2	68.3
Onvermogen m.b.t. mobiliteitsverrichtingen:					
- geen onvermogen	91.7	75.0	79.9	70.9	62.1
- matig onvermogen	5.6	8.8	15.9	18.8	21.2
- ernstig onvermogen	2.8	16.2	4.2	10.3	16.7

* Geen onvermogen = geen problemen met mobiliteitsverrichtingen; matig onvermogen = probleem met één mobiliteitsverrichting; ernstig onvermogen = problemen met twee of drie mobiliteitsverrichtingen.

Uit tabel 12 blijkt dat de problemen met mobiliteit toenemen met de leeftijd. Daarnaast valt op dat binnen de groep 70-74-jarigen relatief veel mensen zijn die een ernstig onvermogen vertonen met betrekking tot mobiliteitsverrichtingen. Hetzelfde geldt voor de groep van 85 jaar en ouder. Overigens zijn er bijzonder weinig gegevens voorhanden omtrent de mobiliteit van ouderen. Hoewel er voldoende gegevens zijn omtrent vervoerwijze en afgelegde afstand per vervoermiddel per dag, is niets bekend over de afstand die ouderen (maximaal) kunnen lopen zonder te rusten. Ouderen blijken gemiddeld 900 meter per dag te lopen (CBS, 1992), maar dit zegt niets over hun vermogen om een bepaalde afstand te lopen zonder te rusten en/of met een zware boodschappentas. Uit een onderzoek van Van den Brande en de Vries (1994) onder Leidse 85-plussers is gebleken dat de variatie in reikwijdte en frequentie van verplaatsing van de onderzochte ouderen zeer groot is. Aangenomen mag worden dat deze variatie voor jongere ouderen nog groter zal zijn.

Met betrekking tot huishoudelijke activiteiten wordt in tabel 13 weergegeven hoeveel procent van de ouderen deze specifieke handelingen, al dan niet met enige moeite, zelf kunnen verrichten.

Tabel 13 Het kunnen verrichten van specifieke huishoudelijke activiteiten, in procenten (De Klerk & Huisman, 1989).

	65-69 jaar	70-74 jaar	75-79 jaar	80-84 jaar	85+
Huishoudelijke act.					
- Boodschappen doen	86.1	72.1	70.5	66.1	38.1
- Koken	77.4	70.6	77.0	72.4	66.7
- Afwassen	89.8	86.8	92.0	82.8	84.1
- Wassen en strijken	70.1	63.2	60.8	49.6	36.1
- Vuilnis buiten zetten	77.6	65.7	68.2	60.5	33.9
- Klusjes doen	61.1	44.8	37.7	25.2	14.5

Voor nagenoeg alle huishoudelijke activiteiten geldt dat naarmate de leeftijd toeneemt men zichzelf steeds minder in staat acht huishoudelijke taken te verrichten. Een uitzondering vormt het doen van de afwas. Het overgrote deel van de ouderen blijft deze taak verrichten, ook bij hoge leeftijd. Met name het buiten zetten van het vuilnis is voor veel ouderen, vooral na het 80e levensjaar, een probleem. Het verrichten van klusjes wordt al op jongere leeftijd door velen als een probleem ervaren.

Als ouderen niet (meer) in staat zijn taken op het gebied van persoonlijke verzorging of het huishouden zelfstandig uit te voeren kunnen ze gebruik (gaan) maken van professionele hulp (zoals gezinsverzorging en wijkverpleging) en ook van informele hulp van familie en vrienden. De aard en de hoeveelheid van de verkregen hulp varieert naar de mate van hulpbehoefte die een oudere heeft en naar de leefsituatie van de oudere, d.w.z. of de ouderen alleen dan wel samenwoont met een partner. Een grote groep ouderen met een matige tot ernstige hulpbehoefte krijgt geen formele hulp. Deze groep krijgt echter wel relatief veel informele hulp. Er is ook een grote groep ouderen met een geringe hulpbehoefte die hulp krijgen, vooral informele hulp. Vooral samenwonenden ontvangen weinig formele hulp, maar juist veel informele hulp (vooral van elkaar). Kortom, ongeacht de mate van hulpbehoefte ontvangen veel ouderen hulp van anderen. Vooral (echt)paren ontvangen weinig formele, maar juist veel informele hulp (SCP-AVO, 1991 in CBS, 1993).

Conclusie

Met het klimmen der jaren zijn steeds minder ouderen in staat zelfstandig allerlei dagelijkse huishoudelijke taken te verrichten. Klusjes doen en het buiten zetten van de vuilnis leveren de meeste problemen op. Ook nemen de problemen met mobiliteit toe met de leeftijd.

Veel ouderen ontvangen informele hulp.

3.8 Kennis en begrip

Kennis, begrip en milieu

Om een huishouding te kunnen voeren zijn zaken als kennis en begrip van groot belang. Ook om milieuvriendelijker gedrag te vertonen moeten huishoudens weten wat ze moeten doen, en hoe ze dat gedrag moeten uitvoeren.

Rosendaal en Poiesz (1987) concluderen in een literatuuronderzoek naar consumentengedrag in relatie tot het milieu, dat het consumenten over het algemeen ontbreekt aan specifieke kennis over de milieueffecten van gedragingen en produkten. Uit een onderzoek naar gewoontegedragingen in relatie tot het milieu van Huizing et al. (in voorbereiding) blijkt dit eveneens.

Van belang is ook of de doelgroep in staat is informatie op de juiste wijze te interpreteren en ernaar te handelen. Zo blijken regels voor het scheiden van afval nogal eens moeilijkheden op te leveren omdat mensen in de loop der tijd zelf ezelsbruggetjes gaan hanteren om de regels te onthouden. Door een onjuiste versimpeling van de regels kunnen fouten gemaakt worden (Pieters, 1985). Het apart houden van blik, papier en glas enerzijds en restafval anderzijds leidde bijvoorbeeld bij sommige huishoudens tot de versimpelde scheidingsregel "droog" en "nat" afval apart houden. Met als gevolg dat ook bijvoorbeeld aluminium blikjes in het verkeerde compartiment belandden.

Kennis en begrip van ouderen

Om de cognitieve validiteit van ouderen te meten wordt vaak gebruik gemaakt van de zogenaamde Cognitieve Screeningstest (CST). Om een indicatie te geven van de validiteit van zelfstandig wonende ouderen (zonder kenmerken van dementie) worden hier enkele gegevens weergegeven uit de handleiding voor de CST (De Graaf & Deelman, 1991). Een van de onderzoeken die uitgevoerd zijn ten behoeve van de normering van de CST betrof een onderzoek in Groningen onder enkele honderden ouderen (ca. 62 jaar en ouder). De CST bestaat uit 20 vragen, de maximale score is dan ook 20 punten. Het blijkt dat 80% van de ouderen een score behaalt van 17 of hoger op de CST, wat dus overeenkomt met het correct beantwoorden van 17 van de 20 vragen.

Toch veranderen bepaalde cognitieve functies met het ouder worden. Het kost ouderen meer tijd en moeite om prikkels te verwerken. Het verwerken van veel verschillende informatie in korte tijd kan problemen geven. Wanneer gezonde ouderen de tijd krijgen, lijken ze informatie even goed te verwerken als jongeren (Eulderink et al, 1993). Naast problemen met de verwerking van informatie, hebben ouderen ook vaak geheugenproblemen. Het recente geheugen van ouderen en jongeren lijkt even goed, zolang het gaat om 4 of 5 zaken die men zich moet herinneren. Als men

rond de 7 items moet onthouden, blijken ouderen wat lager te scoren dan jongere mensen. Bij het verwerken van nieuwe informatie moet de informatie opgeslagen worden in het langlopende geheugen. Een goede opslag vereist enige organisatie van de informatie die moet worden opgeslagen, zoals bijvoorbeeld het herhalen van de informatie en het gebruik van ezelsbruggetjes. Ouderen blijken minder van deze geheugenstrategieën toe te passen. Het passief opslaan van gegevens blijft bij ouderen relatief goed, terwijl zij minder goed zijn in het aanleren en terugroepen van nieuwe informatie.

Voor zover bekend is er geen onderzoek gedaan naar kennis en begrip van ouderen specifiek gericht op milieu-zaken.

Conclusie

Het snel verwerken van veel informatie blijkt voor ouderen moeilijker te worden. Ook het geheugen van ouderen wordt minder. Het aanleren en terugroepen van nieuwe informatie wordt moeilijker naarmate men ouder wordt.

3.9 Verzorgingsstandaard

Verzorgingsstandaard en milieu

De verzorgingsstandaard van een huishouden reflecteert de waarden en normen van een huishouden die als leidraad fungeren bij de organisatie van de dagelijkse verzorging. In plaats van verzorgingsstandaard wordt ook wel gesproken over leefstijl, hoewel dit begrip niet eenduidig gedefinieerd is.

Gedragingen en activiteiten van huishoudens kunnen gezien worden als een voortdurend streven om de verzorgingsstandaard, ofwel het gewenste niveau van verzorging, te realiseren. Milieuvriendelijk gedrag kan soms haaks staan op de doelen van het huishouden (Groot-Marcus, 1991).

Opvattingen met betrekking tot het milieu kunnen concurreren met andere doelen van het huishouden. Een gedragsverandering in milieuvriendelijker richting zal waarschijnlijk eerder optreden wanneer dat gedrag past in de verzorgingsstandaard of bij de leefstijl van een huishouden. Bij een huishouden dat zuinigheid en soberheid belangrijke waarden vindt, zal het hergebruiken van spullen wellicht eerder aanslaan dan bij een huishouden dat luxe goederen prefereert.

Van Raaij en Verhallen (1983) noemen de leefstijl van een huishouden cruciaal voor energiebesparing. De meeste mensen willen hun leefstijl, hun gewoonten en gedragsroutines niet opgeven.

Een van de bevindingen uit hun literatuurstudie die dit illustreert, is dat bewoners van huizen met zonne-energiesystemen hun keuze voor deze technische faciliteiten zien als een manier om energie te besparen zonder hun leefstijl te hoeven veranderen.

Verzorgingsstandaard van ouderen

In een onderzoek van Steenbekkers et al (1992) is aan mensen gevraagd in hoeverre men wel eens of vaak bang is dat de eigen gezondheid wordt aangetast door een aantal potentieel gezondheidsbedreigende zaken. Tabel 14 geeft de percentages weer van mensen die wel eens of vrij vaak bang zijn voor aantasting van de gezondheid. Er is onderscheid gemaakt naar ouderen van 50 - 64 jaar, 65-plussers en alle leeftijdsklassen samen.

Tabel 14 Percentage mensen dat wel eens of vrij vaak bang is dat de gezondheid wordt aangetast door een aantal potentieel gezondheidsbedreigende zaken (gegevens uit: Steenbekkers et al., 1992).

	ouderen 50 - 64 jaar	ouderen 65 jaar en ouder	totale steekproef
Milieuverontreiniging	76,4	58,7	74,2
geweld op straat	62	58,3	53,2
een hartkwaal	49,4	37,9	38,2
kanker	55,2	34,8	53,5
een ongeval	46	33,5	45,7
dementie	29,4	31,7	20
een kernramp	41,1	30,9	36,5
reuma	22,9	21,8	16,5
het AIDS-virus	30,5	14,8	28,5
stress	25,3	14,5	33,3
slechte voeding	32,7	14,2	29,9
een besmettelijke ziekte	22,6	12,4	25,1
uw erfelijke aanleg	22,6	9,4	23,3
privé-problemen	10,1	7,1	15,5
uw leefgewoonten	15,2	6,6	17,6
uw werk of woonomstandigheden	13,7	4,5	19,8

Bij de totale steekproef is milieuverontreiniging het belangrijkste item. 65-plussers zijn in vergelijking met andere leeftijdsgroepen in mindere mate bang dat hun gezondheid wordt aangetast door milieuverontreiniging. Milieu lijkt dus een belangrijk item te zijn in relatie tot de gezondheid, hoewel dit bij ouderen in mindere mate het geval is dan bij jongeren. Van der Meer (1981) stelt dat uit eerder onderzoek (Morrison et al, 1972; Lipsey, 1977) blijkt dat jongere mensen meer betrokken zijn bij het milieu dan oudere mensen. Echter, hij concludeert tevens dat er nauwelijks verklaringen voor dit verschijnsel zijn. Veelal wordt gerefereerd aan de opkomst van een tegencultuur in de zestiger jaren waarin milieubewustzijn een grote rol speelde of er wordt gerefereerd aan het feit dat er tegenwoordig in het onderwijs meer aandacht aan milieu wordt

besteedt. Er zou dan echter eerder sprake zijn van een generatie-effect dan van een leeftijdseffect. In zijn eigen onderzoek in 1981 vond Van der Meer geen verband tussen leeftijd en milieu-attitude. Een recenter onderzoek laat andere resultaten zien. Uit een onderzoek uit 1992, waarvan verslag in SCP (1993a:65), blijkt dat 65% van de ouderen van 60-69 jaar en 62% van de ouderen van 70 jaar en ouder belangstelling hebben voor 'milieu, natuurbescherming, ecologie'. Dit is opvallend omdat andere zaken waarvoor men belangstelling kan hebben veel lager scoren* (sport resp. 32 en 27%; religie resp. 29 en 24% en overige zaken, zoals derde wereld, landelijke politiek etc. nog minder). De grote verschillen in de mate van belangstelling doet het SCP het volgende concluderen: "afgezien van het onderwerp milieu, natuurbescherming en ecologie, is er geen onderwerp dat bij een meerderheid van de ouderen in de belangstelling staat" (SCP, 1993a:66). De relatief grote belangstelling van ouderen voor het milieu blijkt, hoewel minder groot, ook in andere Europese landen te bestaan. In Groot-Brittannië 42%, in België 46%, in Frankrijk 56% en in Duitsland en Denemarken 57% (SCP, 1993a).

Het is de vraag of deze aandacht voor het milieu nog zal toenemen. De huidige ouderen stammen uit de zogenaamde 'Vooroorlogse generatie' (deze generatie bestaat uit de mensen die tussen 1910 en 1930 geboren zijn). De waardenoriëntaties van deze generatie zijn vooral conventioneel: hoog arbeidsethos en sterk gezagsgetrouw. Men richtte zich vooral op 'vooruitkomen in de maatschappij' en op het vergaren van materiële goederen. Veel onbegrip bestond er dan ook voor de 'Culturele Revolutie' aan het eind van de zestiger jaren, waarin medezeggenschap werd geëist en afbraak van de consumptiemaatschappij (Becker, 1992). In de nabije toekomst zullen de leden van deze 'Protestgeneratie' (geboren tussen 1940 en 1955) zelf oud worden. In hun jongere jaren was deze generatie milieubewust. Het is mogelijk dat dit milieubewustzijn zal blijven of zich verder zal ontwikkelen. Aan de andere kant kan het ook zijn dat er een zekere 'milieumoehheid' ontstaat bij deze generatie.

Volgens Schweitzer (NSS, 1994) onderscheidt de oudere consument zich van de jongere door meer aandacht voor degelijkheid en kwaliteit van produkten en diensten. Ook zouden ouderen volgens hem minder trendgevoelig zijn.

Conclusie

Natuur en milieu genieten bij veel ouderen belangstelling. Daarnaast zijn degelijkheid en kwaliteit belangrijke waarden voor ouderen, en zijn ouderen minder trendgevoelig dan jongeren.

* De percentages betreffen bevestigingen van een selectie van de voorgelegde "zaken van het leven" waarvoor men belangstelling kan hebben.

3.10 Tot slot

Uit dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat allerlei 'praktische' zaken van invloed kunnen zijn op daadwerkelijk milieuvriendelijk gedrag, of als randvoorwaarden fungeren bij het vertonen van dit gedrag. Tevens is geïnventariseerd wat de kenmerken zijn van huishoudens van ouderen, in termen van hulpbronnen en verzorgingsstandaard. Daaruit is duidelijk geworden dat 'de oudere' niet bestaat. Een eenduidige profielschets van een huishouden van ouderen kan niet gemaakt worden. Er zijn grote verschillen tussen ouderen, met name in financiële positie, in huisvestingssituatie en in de mate waarin men in staat is zelfstandig een huishouding te voeren (fysieke vaardigheden). Ook zullen ouderen verschillen in de mate waarin ze gemotiveerd zijn om iets voor het milieu te doen. Toch komt een aantal kenmerken, zoals fysieke beperkingen, een verminderde geheugenfunctie en een blijvend laag inkomen, bij ouderen relatief vaker voor dan bij andere leeftijdsklassen. Ook kenmerkend voor de doelgroep ouderen is dat er vaak sprake is van een cumulatie van verschillende factoren. Veel ouderen zullen te maken krijgen met meerdere beperkingen die horen bij het ouder worden. Men kan minder goed lopen, minder goed zien, de geheugenfunctie nemen af, de hoeveelheid te besteden geld wordt minder én men woont kleiner. De mogelijkheden om beperkingen te compenseren nemen daardoor ook af.

Wat deze gegevens betekenen voor de mogelijkheden en belemmeringen voor ouderen om milieuvriendelijk te leven komt in hoofdstuk 4 aan de orde.

4. GRIJS EN GROEN?

In dit hoofdstuk wordt een combinatie gemaakt tussen enerzijds de relevantie van bepaalde hulpbronnen voor het vertonen van milieuvriendelijk gedrag en anderzijds de mate waarin huishoudens van ouderen beschikking hebben over deze hulpbronnen. Dit wordt uitgewerkt voor een aantal concrete gedragscategorieën. Daarmee wordt antwoord gegeven op de eerste drie onderzoeksvragen: welke kenmerken van huishoudens van ouderen vormen een belemmering danwel een stimulans voor milieuvriendelijk gedrag, bij welke specifieke milieurelevante activiteiten komen deze belemmerende en bevorderende factoren naar voren en wat zijn de aangrijpingspunten voor milieubeleid.

Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd. In § 4.1 wordt eerst kort ingegaan op de vraag of ouderen zich milieuvriendelijker gedragen ten opzichte van de rest van de bevolking.

Vervolgens wordt in paragraaf 4.2 bij verschillende gedragscategorieën nagegaan waar zich bevorderende en belemmerende factoren voordoen voor milieuvriendelijk gedrag van ouderen. Tevens worden daarbij aanbevelingen voor verder onderzoek en aangrijpingspunten voor beleid aangegeven.

4.1 Ouderen en milieuvriendelijk gedrag

Zijn ouderen milieuvriendelijker dan andere leeftijdsgroepen? In een onderzoek van Steenbekkers et al. (1992) is gevraagd of men zelf maatregelen neemt om het milieu te sparen, en zo ja, welke maatregelen dat zijn. De volgende antwoorden worden gegeven (tabel 15).

Tabel 15 ouderen en milieuvriendelijk gedrag (gegevens: Steenbekkers et al., 1992).

	50 - 64 jaar	65 jaar en ouder	totale steekproef (alle leeftijden)
nee, want dat heeft geen zin	2,3	10,2	4,1
nee, want ik heb daartoe geen gelegenheid	1,8	5,2	3,6
ja, ik lever mijn niet-statiegeld glas apart in	74,2	67,4	72,5
ja, ik gebruik een GFT bak	43,5	23,2	36,3
ja, ik houd oud papier apart	61,8	64,1	65,7
ik houd batterijen, verfstrepen e.d. apart	65,2	46,5	65,3
ik maak zoveel mogelijk gebruik van de fiets of openbaar vervoer	32,5	15,6	29,5
ik let bij aankoop van producten op milieuvriendelijkheid	37,5	19,4	34,5
ik ben zuinig met elektriciteit	34,4	34,5	29,9
ik ben zuinig met water	37,4	28,1	25,7
anders	17,6	7,2	15,5

Het percentage ouderen dat geen maatregelen neemt om het milieu te sparen ('nee, want dat heeft geen zin' en 'nee, want ik heb daartoe geen gelegenheid') is hoger bij de 65-plussers dan bij de leeftijdsgroep daaronder en bij de totale steekproef. Wat betreft de overige gedragingen scoort de groep 65-plussers lager dan de totale steekproef, met uitzondering van twee gedragingen: zuinig omgaan met water en zuinig omgaan met elektriciteit. Opvallend is het lage percentage binnen de 65-plussers dat zegt zoveel mogelijk gebruik te maken van fiets of openbaar vervoer. Dit kan het gevolg zijn van een verminderde mobiliteit van ouderen. Het relatief lage percentage dat zegt batterijen en verfristen apart te houden (46,5% t.o.v. 65,3% in de totale steekproef) kan het gevolg zijn van het feit dat ouderen minder klussen in huis en minder apparaten hebben op batterijen.

4.2 Bevorderende en belemmerende factoren bij vier gedragscategorieën

Om te inventariseren wat de bevorderende en belemmerende factoren zijn voor milieuvriendelijk gedrag is aan de hand van een aantal gedragscategorieën die in het Nationaal Milieubeleidsplan (NMP-2) beschreven zijn, en op grond van voorlichtingsmateriaal (o.a. '60 dingen die u voor het milieu kunt doen' van het Ministerie van VROM) is een selectie gemaakt van milieurelevante gedragscategorieën, te weten: afvalscheiding, energiebesparing, produktaankoop en mobiliteit en recreatie.

De categorieën zijn onderverdeeld in een aantal concrete gedragingen. Voor elk van deze gedragingen is in kaart gebracht:

- welke hulpbronnen nodig zijn voor dit concrete gedrag;
- in hoeverre ouderen beschikking hebben over deze hulpbron.

Deze gegevens zijn in matrices weergegeven. Daaruit wordt duidelijk welke factoren bevorderend kunnen werken voor milieuvriendelijk gedrag van ouderen (aangegeven met '+') en bij factoren belemmerend (aangegeven met '-'). Daarbij is in veel gevallen een onderscheid gemaakt naar verschillende groepen ouderen ('rijke ouderen'/'arme ouderen', ouderen met/zonder fysieke beperkingen etc.). De gegevens uit de matrices bieden aanknopingspunten voor beleid, gericht op het faciliteren van milieuvriendelijk gedrag. Daarnaast kan uit de matrices duidelijk worden op welk doelgedrag het milieubeleid ten aanzien van ouderen zich het beste zou kunnen richten.

In de volgende paragrafen worden aan de hand van de matrices per gedragscategorie de bevorderende en belemmerende factoren voor milieuvriendelijk gedrag geïnventariseerd. Per gedrags-categorie worden tevens conclusies en aanbevelingen voor beleid en onderzoek gegeven.

4.2.1 Preventie en scheiding van afval

In matrix 1 zijn de bevorderende (+) en belemmerende (-) factoren voor milieuvriendelijk gedrag t.a.v. preventie en scheiding van afval weergegeven. Uit de matrix wordt duidelijk dat op grond van de hoeveelheid tijd die ouderen hebben het scheiden van GFT-afval, het apart wegbrengen van glas, blik en papier, en het kopen van produkten in statiegeldverpakkingen geen probleem hoeven te zijn. Ook hun houding ten opzichte van het milieu is een factor die mogelijk bevorderend werkt op het meedoen aan afval scheiden en het kopen van produkten in statiegeldverpakkingen. Wel een probleem zijn deze activiteiten voor ouderen met fysieke beperkingen. Veel ouderen hebben moeite met dagelijkse verrichtingen. Bovendien worden glas en blik en vaak ook papier niet aan huis opgehaald. Men moet daarvoor dus de deur uit. Daarbij kan het gewicht/volume van het afval en het gewicht van statiegeldverpakkingen een probleem zijn. De hoeveelheid tijd die men heeft kan soms een gedeelte van de belemmeringen compenseren: iemand die geen zware tassen kan dragen maar wel tijd heeft, kan wellicht wat vaker naar de glasbak lopen. De mogelijkheden tot compensatie worden echter kleiner wanneer iemand daarnaast nog moeilijk ziet of slecht ter been is. Voor ouderen in huurwoningen kan ruimtegebrek een belemmering zijn om afval te scheiden. Het inkomen kan bij 'arme' ouderen een belemmering vormen om de vaak duurdere produkten in statiegeldverpakking te kopen. Tenslotte kan de hoeveelheid informatie die verwerkt moet worden (wat is wel/geen GFT, wat moet wel en niet in de chemobox etc.) problemen opleveren voor ouderen.

Conclusie en aanbevelingen

Hoewel bij geen van de gedragingen met betrekking tot afval de belemmeringen specifiek zijn voor ouderen, lijkt het toch zinvol om ouderen als aparte doelgroep te onderscheiden. Fysieke beperkingen komen bij ouderen relatief veel voor. Dit geldt in iets minder mate ook voor een kleine woonruimte en een laag inkomen. Daarnaast kan er bij ouderen relatief vaak sprake zijn van een cumulatie van deze factoren.

Gemeenten zullen in hun beleid met betrekking tot afvalscheiding specifieke aandacht moeten besteden aan:

- zelfstandig wonende ouderen met fysieke beperkingen;
- zelfstandig wonende ouderen die klein behuisd zijn;
- zelfstandig wonende ouderen met een laag inkomen.

Beleid gericht op deze groepen kan ook ten goede komen aan mensen uit andere leeftijdsklassen met eenzelfde problematiek. Door op lokaal niveau een inventarisatie te maken van problemen die ouderen ondervinden met afvalscheiding kan de gemeente aangepaste maatregelen treffen.

Matrix 1 Bevorderende (+) en belemmerende (-) factoren voor milieuvriendelijk gedrag m.b.t. afval

	AFVAL GFT afval scheiden	AFVAL glas naar de glasbak, blik naar blikbak, papier naar papierbak	AFVAL zoveel mogelijk statiegeldverpakkingen
TIJD	veel ouderen (+)	afval wegbrengen kost tijd veel ouderen (+)	soms alleen in speciale winkels te koop (bijv. melk in flessen). Tijd nodig om naar speciale winkel te gaan veel ouderen (+)
GELD			artikelen met statiegeld soms duurder (bijv. melk in flessen) rijke ouderen (+) 'arme ouderen' (-)
WOONRUIMTE	ruimte nodig om afval apart op te slaan. oudere huurders (-)	ruimte nodig om afval apart op te slaan oudere huurders (-)	opslagruimte nodig oudere huurders (-)
GOEDEREN			
VOORZIENINGEN		glas en blik wordt niet aan huis opgehaald oudere met fysieke beperkingen (-)	
FYSIEKE VAARDIGHEDEN	rolcontainer verplaatsen oudere met fysieke beperkingen (-)	glas/blik/papier wegbrengen oudere met fysieke beperkingen (-)	zwaardere boodschappen door statiegeldverpakkingen (bijv. flesmelk) oudere met fysieke beperkingen (-)
KENNIS EN BEGRIP	onthouden scheidingsregels veel ouderen (-)		
VERZORGINGSSTANDAARD	positieve houding t.a.v. milieu veel ouderen (+)	positieve houding t.a.v. milieu veel ouderen (+)	positieve houding t.a.v. milieu veel ouderen (+)

4.2.2 Energiebesparing

Ook bij gedragingen met betrekking tot energieverbruik is de hoeveelheid tijd die ouderen hebben een bevorderende factor (Matrix 2). Men heeft tijd om informatie te zoeken en zelf kleine isolatievoorzieningen aan te brengen. Fysieke beperkingen kunnen echter belemmerend werken op deze gedragingen. Klussen in huis levert voor veel ouderen problemen op.

Of men investeert in energiebesparende apparatuur zoals een HR-ketel of een zonneboiler, zal onder meer afhangen van de inkomenssituatie en het feit of men huiseigenaar is. Ouderen met een laag inkomen in een huurwoning zullen niet gauw zo'n grote investering (kunnen) doen, temeer daar de terugverdientijd vaak lang is. Voor kleinere investeringen in bijvoorbeeld isolatievoorzieningen is de terugverdientijd korter.

Ouderen hebben over het algemeen een grotere warmtebehoefte. Dit kan bevorderend werken op het aanbrengen van isolatievoorzieningen, maar belemmerend werken op het lager zetten van de thermostaat. De lage bezitsgraad van elektrische apparatuur is een gunstige factor bij het zo laag mogelijk houden van het energieverbruik. Het feit dat ouderen geen voorlopers zijn met betrekking tot de aankoop van nieuwe apparatuur kan gunstig zijn voor het energieverbruik. Wanneer zij echter ook geen voorlopers zijn bij het vervangen van oude en energieverslindende apparatuur (koelkast, vriezer, wasmachine) zou dit een belemmering kunnen zijn voor energiebesparing.

Conclusies en aanbevelingen

Ook bij beleid gericht op energiebesparing lijkt het gerechtvaardigd om ouderen als een aparte doelgroep te beschouwen. De noodzaak om energie te besparen is bij deze doelgroep duidelijk aanwezig. Ouderen hebben een hogere warmtebehoefte en wonen relatief vaker in huurwoningen van slechte kwaliteit. Ouderen met een laag inkomen en/of een huurwoning hebben weinig mogelijkheden om grote investeringen te doen. Fysieke beperkingen kunnen het zelf aanbrengen van isolatievoorzieningen belemmeren.

Nutsbedrijven kunnen in hun campagnes rekening houden met deze doelgroep door het benadrukken van energiebesparende maatregelen die gemakkelijk uit te voeren zijn en weinig investeringen vergen.

Matrix 2 Bevorderende (+) en belemmerende (-) factoren voor milieuvriendelijk gedrag m.b.t. energie

	ENERGIE aanschaf energiebesparende apparatuur (bijv. HR-ketel)	ENERGIE aanbrengen kleine isolatievoorzieningen (bijv. tochtstrips)	ENERGIE thermostaat lager	ENERGIE minder gebruiken elektrische apparatuur
TUJD	tijd om informatie te zoeken en voorzieningen aan te brengen veel ouderen (+)	tijd om informatie te zoeken veel ouderen (+)		meer vrije tijd, daardoor minder snel aanschaf van apparatuur zoals magnetron? veel ouderen (+)?
GELD	hoge investeringen, terugverdientijd HR- ketel onzeker modale en 'arme' ouderen (-)	geringe investering veel ouderen (+)	energiebesparing levert geld op arme en modale ouderen (+)	
WOONRUIMTE	loont vaak niet in huurwoningen ouderen in koopwoningen (+) ouderen in huurwoningen (-)	verdient zichzelf snel terug veel ouderen (+)		lagere bezitgraad van huishoudelijke apparatuur bij ouderen veel ouderen (+)
GOEDEREN				
VOORZIENINGEN				
FYSIEKE VAARDIGHEDEN		vaardigheden nodig bij zelf aanbrengen van isolatievoorzieningen ouderen met fysieke beperkingen (-)	door fysieke beperkingen weinig actief. Daardoor grotere warmtebehoefte. ouderen met fysieke beperkingen (-)	afname fysieke beperkingen leidt tot aanschaf elektrische apparaten? ouderen met fysieke beperkingen (-)?
KENNIS EN BEGRIP				
VERZORGINGSSTANDAARD	letten op energieverbruik? veel ouderen (+)	hoge warmte/comfortbehoefte veel ouderen (+)	hoge warmte/comfortbehoefte veel ouderen (-)	geen voorlopers bij het op de markt komen van nieuwe apparatuur veel ouderen (+/-)

4.2.3 Produktaankoop

Zoals in het eerste hoofdstuk al werd vermeld, heeft de marketing de senioren als nieuwe groeimarkt voor de afzet van produkten ontdekt. Daarbij zijn het vooral de zogenaamde 'gouden genietters' die een interessante doelgroep zijn vanwege hun gunstige inkomenspositie.

Uit matrix 3 blijkt dat vooral het inkomen een belangrijke hulpbron is voor de aankoop van milieuvriendelijke produkten. Daarnaast is de aandacht van ouderen voor hun gezondheid en kwaliteit een belangrijke (bevorderende) factor voor aankoop van ekologische produkten.

Aanbod van milieuvriendelijke artikelen zou met name ook plaats moeten vinden in wijken waar veel ouderen wonen die het financieel gezien goed hebben. In deze wijken zouden reform- en natuurvoedingswinkels een goede markt kunnen aantreffen, vooral als in de marketing de koppeling tussen milieu en gezondheid wordt gemaakt. In verband met de winkeltrouw van ouderen lijkt het van belang dat juist de bekende winkels milieuvriendelijke produkten gaan verkopen in plaats van dat er speciale 'milieuvriendelijke winkels of merken' moeten komen. Vanwege de mobiliteitsbeperkingen van veel ouderen is het belangrijk dat er ook in buurtwinkels milieuvriendelijke produkten te koop zijn.

Matrix 3 Bevorderende (+) en belemmerende (-) factoren voor milieuvriendelijk gedrag m.b.t. produktaankoop

	AANKOOP aankoop ecologische levensmiddelen	AANKOOP aankoop milieuvriendelijke schoonmaakmiddelen	AANKOOP geen wegwerpartikelen kopen	AANKOOP minder vlees eten en vaker vleesvervangers
TIJD	tijd nodig om naar een speciale winkel te gaan; informatie opzoeken. veel ouderen (+)			tijd nodig om informatie te verzamelen over bereidingswijze etc. veel ouderen (+)
GELD	ecologische levensmiddelen duurder 'arme ouderen' (-)	milieuvriendelijke schoonmaakmiddelen soms duurder rijke ouderen (+) / 'arme ouderen' (-)	Wegwerpartikelen op korte termijn goedkoper rijke ouderen (+) / 'arme ouderen' (-)	vleesvervangers vaak goedkoper dan vlees 'arme ouderen' (+)
WOONRUIMTE				
GOEDEREN				
VOORZIENINGEN	niet altijd in buurtwinkels te koop ouderen met fysieke beperkingen (-)	niet altijd in buurtwinkels te koop. ouderen met fysieke beperkingen (-)		
FYSIEKE VAARDIGHEDEN	niet altijd in buurtwinkels te koop. ouderen met fysieke beperkingen (-)			
KENNIS EN BEGRIIP				
VERZORGINGSSTANDAARD	gezondheid belangrijk aspect van ecologische voeding veel ouderen (+)	sterke hygiëne normen ? veel ouderen (-)?	Nadruk op duurzaamheid en kwaliteit veel ouderen (+)	traditioneel voedingspatroon 'vlees hoort erbij' nog steeds populair bij ouderen. veel ouderen (+)

Conclusie en aanbevelingen

Verkopers van milieuvriendelijke produkten kunnen het beste aansluiten bij zaken die belangrijk zijn voor veel ouderen zoals het milieu, de eigen gezondheid, degelijkheid en kwaliteit. Met name de groep 'gouden genieters' is voor de marketing een interessante doelgroep voor de vaak duurdere milieuvriendelijke produkten.

4.2.4 Mobiliteit en recreatie

Ook ten aanzien van mobiliteit zijn er zowel belemmerende als bevorderende factoren voor milieuvriendelijk gedrag van ouderen (matrix 4). Belemmeringen voor het gebruik van het openbaar vervoer zijn er bij ouderen met fysieke beperkingen. De toegankelijkheid van treinen, perrons en bussen kan een probleem zijn. Autorijden kan echter ook problemen opleveren voor deze groep. Het feit dat ouderen relatief veel tijd hebben en beweging belangrijk vinden kan een stimulans zijn om lopend of op de fiets kleine afstanden af te leggen in plaats van met de auto.

De vermindering van het vermogen om snel informatie te verwerken kan een belemmering vormen om gebruik te maken van het openbaar vervoer (kaartjesautomaten, lezen van de gele borden).

Voor de 'Gouden genieters', de groeiende groep jonge senioren met een goed inkomen, zal het openbaar vervoer aantrekkelijker moeten worden, willen zij niet massaal de auto blijven gebruiken.

De auto heeft voor hen veel voordelen ten opzichte van het openbaar vervoer.

Ouderen, en dan met name de 'gouden genieters' vormen een nieuwe doelgroep voor aanbieders van vakantie-reizen. Men heeft de tijd en het geld om te reizen. Deze factoren werken belemmerend voor het beperken van vliegvakanties.

Conclusies en aanbevelingen

Om ouderen minder van de auto en meer van het openbaar vervoer en fiets te laten gebruik maken zal de NS de trein aantrekkelijker en comfortabeler moeten worden gemaakt, en meer aangepast aan mensen met fysieke beperkingen. Daarnaast kunnen er trainingen opgezet worden om ouderen die weinig ervaring hebben met het openbaar vervoer, te leren hoe ze gebruik kunnen maken van bijvoorbeeld de kaartjesautomaten en de informatieborden.

Matrix 4 Bevorderende (+) en belemmerende (-) factoren voor milieuvriendelijk gedrag m.b.t. mobiliteit en recreatie

	MOBILITEIT kleine afstanden niet met de auto maar op de fiets of lopend	MOBILITEIT grotere afstanden met openbaar vervoer	RECREATIE vliegvakanties beperken
TIJD	kost soms meer tijd veel ouderen (+)	kost vaak meer tijd veel ouderen (+)	ouderen hebben veel tijd om op vakantie te gaan veel ouderen (-)
GELD	bespaart geld 'arme ouderen' (+)	ouderen boven 65 hebben 65+ kaart veel ouderen (+)	kleine maar groeiende groep 'gouden genietters' rijke ouderen (-)/ 'arme ouderen' (+)
WOONRUIMTE			
GOEDEREN	ouderen hebben minder vaak dan jongeren een auto veel ouderen (+)	ouderen hebben minder vaak dan jongeren een auto veel ouderen (+)	
VOORZIENINGEN	kwartier lopen voor sommige ouderen nog te veel ouderen met fysieke beperkingen (-)	treinen, perrons, bussen niet altijd makkelijk toegankelijk ouderen met fysieke beperkingen (-)	zijn er voldoende binnenlandse recreatievoorzieningen voor ouderen?
FYSIEKE VAARDIGHEDEN	beweging belangrijk voor ouderen veel ouderen (+)	treinen, perrons, bussen niet altijd makkelijk toegankelijk ouderen met fysieke beperkingen (-)	
KENNIS EN BEGRIP		veel informatie en nieuwe technologie (kaartjesautomaten) veel ouderen (-)	
VERZORGINGS- STANDAARD	gezondheid, bewegen belangrijk. veel ouderen (+)	 veel ouderen (+)	 veel ouderen (+)

5. CONCLUSIES

Ouderen gaan een steeds groter deel van de bevolking uitmaken. Aandacht voor deze groep consumenten als doelgroep voor het milieubeleid lijkt dus voor de hand te liggen. In dit onderzoek is bekeken of, en zo ja op grond van welke kenmerken, ouderen een specifieke doelgroep voor het milieubeleid zouden moeten zijn.

In hoofdstuk 3 is aan de hand van een aantal relevant geachte factoren een profielschets gemaakt van huishoudens van ouderen. Aan de hand van deze gegevens is in hoofdstuk 4 geïnventariseerd welke de bevorderende en belemmerende factoren zijn voor milieuvriendelijk gedrag van ouderen. Hiermee kunnen de vragen die aan dit onderzoek ten grondslag liggen worden beantwoord.

Onderzoeksvraag 1 en 2:

welke kenmerken van huishoudens van ouderen (bijv. fysieke vaardigheden, woonruimte, geld, tijd) vormen een belemmering dan wel een stimulans voor milieuvriendelijk gedrag, en bij welke specifieke milieurelevante activiteiten komen deze belemmerende en bevorderende factoren naar voren?

Bij *preventie en scheiding van afval* bleken vooral fysieke beperkingen, de woonomstandigheden (hoeveelheid ruimte) en het ontbreken van voorzieningen belangrijke kenmerken die een belemmering kunnen vormen voor milieuvriendelijk gedrag. Het onthouden van alle 'scheidingsregels' kan voor ouderen ook problemen opleveren. De hoeveelheid tijd die ouderen hebben kan bevorderend werken op preventie en scheiding van afval, evenals de positieve houding ten aanzien van het milieu.

Met betrekking tot *energiebesparing* bleken de woonomstandigheden (eigendomsverhouding, staat van onderhoud), inkomen (in verband met investeringen in energiebesparende voorzieningen) en in mindere mate fysieke vaardigheden (voor het zelf aanbrengen van isolatievoorzieningen) belemmerende factoren. Bevorderende factoren zijn tijd, een koopwoning en een positieve houding ten aanzien van het milieu. Een hoge warmtebehoefte kan zowel bevorderend werken (bijv. op het aanbrengen van tochtstrips) als belemmerend (thermostaat niet lager willen zetten). Rijke ouderen zullen minder financiële noodzaak hebben om energie te besparen maar hebben wel meer armslag om te investeren in energiebesparende voorzieningen. Voor ouderen met een laag inkomen is dit precies andersom. De noodzaak is groter, maar de financiële armslag kleiner.

Voor de *aankoop van 'groene' produkten* is het inkomen een belangrijke factor. De ouderen met een laag inkomen kunnen zich vaak geen duurdere groene produkten permitteren. De 'Gouden

Genieters', vitale ouderen met relatief veel geld, kunnen wel meer geld neer leggen voor 'groene' produkten. Verkopers kunnen aansluiten bij de aandacht van ouderen voor de eigen gezondheid en het milieu. Ouderen hebben daarnaast tijd om informatie te zoeken over 'groene produkten' en tijd om naar speciale winkels te gaan. Fysieke beperkingen kunnen dit laatste echter weer belemmeren. Wat betreft *milieuvriendelijke mobiliteit en recreatie* blijken inkomen en fysieke vaardigheden een belangrijke rol te spelen bij het al dan niet gebruik maken van het openbaar vervoer in plaats van de auto. Ook het verminderde vermogen om snel veel informatie te verwerken kan problemen opleveren wanneer ouderen gebruik maken van het openbaar vervoer. Dit is echter ook een reden waarom sommige ouderen geen auto meer rijden.

Onderzoeksvraag 3 en 4:

zijn deze mogelijkheden en belemmeringen nu specifiek voor ouderen en moet het milieubeleid ten aanzien van de doelgroep consumenten de huishoudens van ouderen als aparte subgroep benaderen?

Hoewel de meeste van de genoemde bevorderende en belemmerende factoren niet specifiek zijn voor de doelgroep ouderen, komen ze wel relatief vaak bij deze doelgroep voor. Daarnaast is er bij ouderen vaak sprake van een cumulatie van verschillende factoren. In verband hiermee lijkt het gerechtvaardigd om ouderen als een aparte doelgroep te benaderen in het milieubeleid ten aanzien van consumenten. Het aanknopingspunt voor dit beleid wordt gevormd door die gedragingen waarbij verwacht wordt dat ouderen daar, meer dan andere leeftijdsklassen, belemmeringen bij ondervinden. Tevens kan het beleid aansluiten bij die kenmerken/hulpbronnen van ouderen die milieuvriendelijk gedrag kunnen bevorderen.

In tabel 16 zijn de bevorderende en belemmerende factoren voor milieuvriendelijk gedrag per gedragscategorie schematisch weergegeven.

Tabel 16 Bevorderende en belemmerende factoren voor milieuvriendelijk gedrag van ouderen bij vier categorieën milieuvriendelijk gedrag.

	Bevorderende factoren	Belemmerende factoren
Preventie en scheiding van afval	veel tijd positieve houding t.o.v. milieu	fysieke beperkingen kleine woonruimte ontbreken voorzieningen verminderde geheugenfunctie
Energiebesparing	veel tijd veel/weinig geld goede koopwoning positieve houding t.o.v. milieu hoge warmtebehoefte	veel/weinig geld slechte huurwoning fysieke beperkingen hoge warmtebehoefte
Milieuvriendelijke produktaankoop	veel tijd veel geld positieve houding t.o.v. milieu, gezondheid, duurzaamheid en kwaliteit	weinig geld ontbreken voorzieningen fysieke beperkingen
Milieuvriendelijke mobiliteit en recreatie	veel tijd weinig geld/veel geld lagere bezitsgraad auto positieve houding t.o.v. milieu bewegen belangrijk minder snelle informatieverwerking	veel geld fysieke beperkingen kwaliteit voorzieningen minder snelle informatieverwerking

Onderzoeksvraag 5:

is de gevolgde werkwijze bruikbaar om doelgroepen voor (milieu)beleid te onderscheiden en knelpunten binnen die doelgroep ten aanzien van bepaalde gedragingen te inventariseren?

De gebruikte werkwijze levert inzicht over welke kenmerken van de doelgroep ouderen een bevorderende of belemmerende rol kunnen spelen bij bepaalde gedragingen. Vanwege het globale karakter en de kwalitatieve verwerking van de gegevens die gebruikt zijn hebben de uitkomsten de status van veronderstellingen, die in verder onderzoek geverifieerd kunnen worden. De werkwijze geeft inzicht in de problematiek en is een manier om in kaart te brengen wat de bevorderende en belemmerende factoren zijn voor het uitvoeren van een bepaalde gedraging. Door middel van (kleinschalig) onderzoek kan exacter inzicht worden verkregen in de omvang van de problemen. Een gemeente kan bijvoorbeeld onderzoek (laten) doen naar de problemen die ouderen ondervinden bij het scheiden van afval, of een energiebedrijf kan onderzoek of ouderen inderdaad problemen hebben met het aanbrengen van isolatievoorzieningen en ander energiebesparende maatregelen.

De werkwijze die in dit onderzoek gevolgd is kan op twee manier toegepast worden.

In dit onderzoek is de werkwijze gebruikt om te bekijken of ouderen een aparte doelgroep voor het

milieubeleid zouden moeten vormen. Wij zijn gestart vanuit een specifieke doelgroep met de vraag bij welke gedragingen deze doelgroep belemmeringen of mogelijkheden heeft. Daartoe zijn eerst kenmerken van die groep in kaart gebracht (de 'profielschets'). Vervolgens zijn die kenmerken in verband gebracht met enkele 'gewenste' gedragingen.

De werkwijze kan echter ook op de volgende manier worden toegepast. Eerst wordt geïnventariseerd welke vaardigheden en hulpbronnen nodig zijn voor een bepaalde gewenste gedraging (de doelgedraging). Hierbij wordt weer de indeling in hulpbronnen en verzorgingsstandaard als kapstok genomen. Vervolgens wordt gekeken in hoeverre bepaalde groepen huishoudens de beschikking hebben over deze hulpbronnen en vaardigheden. Het gewenste gedrag is in dit geval het uitgangspunt van de werkwijze.

Met de werkwijze kunnen mogelijkheden en belemmeringen voor milieuvriendelijk gedrag, maar ook voor andere gedragingen, in kaart worden gebracht en kunnen doelgroepen geformuleerd worden waar het (milieu)beleid zich op kan richten.

LITERATUUR

BECKER HA. Generaties en hun kansen. Amsterdam: Meulenhoff, 1992.

BEUN M, LEIJEN J. Kritische consumenten gezocht: onbegrip en hoge prijzen verzieken de biologische markt. Voeding en Milieu 1991;(6): 158-62.

BOSMA S, GRAAF M de. Evaluatie spaarlampenactie PEB Friesland en Frigem, inwoneronderzoek en detaillistenonderzoek. Rotterdam: Communicatie- En Adviesbureau over energie en milieu, 1989.

BRANDE KJS van den, VRIES M de. Zelfredzaamheid bij ouderen: oorzaken van hulpbehoevendheid bij personen van 85 jaar en ouder. Leiden: RUL, 1994.

CBS. Lichamelijke beperkingen in de Nederlandse bevolking. Heerlen/Voorburg: CBS, 1990.

CBS. De mobiliteit van de Nederlandse bevolking in 1991. Voorburg/Heerlen: CBS, 1992.

CBS. Ouder worden in Nederland 1993. Voorburg/Heerlen: CBS, 1993.

CBS. Sociaal-Culturele Berichten 94-6. Voorburg/Heerlen: CBS, 1994b.

CBS. Vademecum Gezondheidsstatistiek Nederland 1994. Voorburg/Heerlen: CBS, 1994a.

COSBO/NIBUD. De AOW gewogen: een onderzoek naar de minimaal noodzakelijke uitgaven van huishoudens van ouderen. Utrecht/Den Haag: COSBO/NIBUD, 1990.

EULDERINK F, HEEREN TJ, KNOOK DL, LIGTHART GJ. Inleiding gerontologie en geriatrie. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum, 1993.

EMANCIPATIERAAD. Advies Nationaal Milieubeleidsplan en Emancipatie. Advies nr.II/08/90. Den Haag: Emancipatieraad, 1990.

FEENSTRA MH. Voeding voor een goed milieu: een onderzoek naar de betekenis van het aspect 'milieu' in het voedingsgedrag van de consument. Den Haag: SWOKA, 1991. Swokatern 17.

GRAAF A DE, DEELMAN BG. Cognitieve Screening Test: handleiding. Lisse: Swets en Zeitlinger, 1991.

GROOT-MARCUS JP. Niet milieuvriendelijk leven: reden te over: opzet voor een lezing voor het mini-symposium "Waarom zou je eigenlijk niet milieuvriendelijk leven" op 27 maart 1991. Wageningen: Landbouwniversiteit Wageningen, vakgroep Huishoudstudies, 1991. (niet gepubliceerd).

GROOT-MARCUS JP, KRONEMAN MW. Afval apart genomen. Eindrapport. Wageningen: Landbouwniversiteit, Vakgroep Huishoudstudies, 1989.

HALMAN L, NELISSEN N. Consumenten en hun milieugedrag, poging tot nadere differentiatie van de doelgroep consument ten behoeve van het milieubeleid. Voordracht op de Vierde Marktdag van SWOME op 22 januari 1993, Leiden.

HUIJSSE D. Afval scheiden, hoe krijgen we de burger zover. Bijdrage aan het gelijknamige symposium op 7 november 1991. 's-Hertogenbosch: Marketing & Public Relations Service Groep, 1991.

HUIZING A, ZAAL K, MIEDEMA HME. Gewoonten en automatismen in relatie tot milieubeleid (werktitel). Leiden: TNO-PG, (in voorbereiding).

KLERK MMY de, HUISMAN R. Evaluatie Totaal Ouderenbeleid Venlo: deel 2a, Leefsituatie en voorzieningengebruik van zelfstandig wonende ouderen in de gemeente Venlo. Maastricht: Rijksuniversiteit Limburg, 1989.

KNULST WP, KALMUN M. Van woord naar beeld? Rijswijk/Alphen aan den Rijn: SCP/Samsom, 1988. SCP cahier 66.

KOK G, SIERO S. Tin recycling: awareness, comprehension, attitude, intention and behavior. J Economic Psychol 1985;6:157-73.

LAKATOS PAM, KRALINGEN RM van. Naar 1990, een kwestie van tijd en geld: veranderingen van de Nederlandse samenleving in 45 trends. Amsterdam: Elsevier, 1985.

LEENTVAAR-LEISTRA G. Huishoudelijke arbeid: mag het ietsje flexibeler zijn? Tijdschr Huishoudkd 1990;11(4):97-105.

LIPSEY MW. Personal antecedents and consequences of ecologically responsible behavior: a review. Arlington VA: American Psychological Association, 1977. Document MS 1521.

LOUWEN FJ, PHILIPPA JMO, BERK MLP van den, TEMMINGHOFF MBM. Kerncijfers voor marketing- & beleidsplannen. Jaargids 1995. Dongen: AGB, 1994.

MEER VAN DER F. Attitude en milieugegedrag. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1981.

MINISTERIE VAN VOLKSHUISVESTING, RUIMTELIJKE ORDENING EN MILIEU

Nationaal Milieubeleidsplan 2: milieu als maatstaf. Tweede kamer, vergaderjaar 1993-1994, 23 560, nrs. 1-2. 's-Gravenhage: Sdu, 1993.

MORRISON DE et al. The environmental movement: some preliminary observations and predictions. In: Burch WR et al, eds. Social behavior, natural resources and the environment. New York: Harper, 1972.

NATIONAAL SENIOREN SYMPOSIUM. Op weg naar een professionele benadering van de seniorenmarkt, Donderdag 1 december 1994. congresmap. Den Haag: NSS, 1994.

PIETERS RGM. Gescheiden inzameling van huishoudelijk afval met de duobak, deelname van particuliere huishoudens in Amersfoort en Woerden. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, werkgroep Energie- en Milieuonderzoek, 1985.

PRAKKEN J. De grijze coup: de oudere consument: impressie van een markt in beweging. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn, 1992.

RAAIJ WF van, ANTONIDES G. Consumentengedrag: een sociaal-wetenschappelijke benadering. Utrecht: Lemma, 1994.

RAAIJ WF van, VERHALLEN TMM. A behavioral model for residential energy use. J Economic Psychol 1983;3:39-63.

ROSENDAAL C, POIESZ T. Milieu en consumentengedrag: een literatuuronderzoek. Den Haag: SWOKA, 1987. onderzoeksrapport nr. 50.

SCP. Sociaal en Cultureel Rapport 1990. Den Haag: VUGA, 1990.

SCP. Ouderen tussen pensioen en bijstand. Rijswijk: SCP, 1992a.

SCP. Rapportage Ouderen 1993. Rijswijk: SCP, 1993a.

SCP. Sociaal-culturele beweegredenen. Rijswijk: SCP, 1993c.

STEENBEKKERS A, JONG RG de, GÜTTINGER VA. Duurzame ontwikkeling en gedrag. Leiden: NIPG-TNO, 1992.

VERHEUL D. Lezers van De Kleine Aarde zijn heel gewoon. De Kleine Aarde 1991;(78):4.

WESSEL MTT, SIKKEMA PEK. Jongeren en milieu. Amsterdam: Inter/view, 1994.

YPEREN N VAN. Gast in eigen huis, te beginnen bij u thuis, een beschrijving van een empirisch onderbouwd (LISREL) gedragsmodel betreffende de deelname aan een actie "gescheiden inzameling van huishoudelijk afval". Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, Interfacultaire Vakgroep Energie en Milieukunde, 1987.

ZEGERS RPJ, MEERTENS RM. Afvalscheiding: attitude- of gedragsbeïnvloeding. Paper SISWO sociologendagen 1994. Maastricht: Rijksuniversiteit Limburg, Vakgroep Gezondheidsvoorlichting, 1994.

ZUIDBERG ACL. Het verzorgingsnivo van huishoudens. 's-Gravenhage: SWOKA, 1981. SWOKA onderzoeksrapport nr. 4.

Reprografie: PG-TNO
Projectnummer: 40009